

Urednik
Mario KATIĆ

Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe

Urednik
Mario Katić

Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe

mp morepress
morepress.unizg.hr

Urednik Mario Katić
Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe

Nakladnik
Sveučilište u Zadru

Za nakladnika
Dijana Vican, rektorica

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost
Josip Faričić, predsjednik

Recenzenti
Josip Faričić
Sanja Lončar
Vedrana Glavaš

Lektor
Edita Medić

Prijevod na engleski
Zlatko Bukač

Grafičko oblikovanje i prijelom
Sveučilište u Zadru

ISBN
978-953-331-272-9

Urednik Mario Katić

Studija zaštite karaktera krajolika kanjona rijeke Krupe

Zadar, 2019.

SADRŽAJ

1 UVOD	5
2. GEOLOŠKOGEO MORFOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANOG PODRUČJA	8
Krupa	9
Značaj krša i sedre u prirodnoj i kulturnoj baštini	9
Ugroženost krških i sedrenih područja	10
Sedra u znanstvenim istraživanjima	11
Dosadašnja istraživanja paleookoliša na širem području Zrmanje	12
3. ARHEOLOŠKE ZNAČAJKE PROSTORA	16
Uvod	16
Rezultati terenskih istraživanja	16
1. <i>Gradina – Gradina Veselinovića ili Veselinovića gradina, Golubić (44°12'8.19"S, 15°50'11.26"E)</i>	16
2. <i>Gradina Smokovac (44°11'31.69"S, 15°53'50.19"E)</i>	18
3. <i>Gradina Trebačnik, Nadvoda (44°10'29.85"S, 15°52'12.61"E)</i>	20
4. <i>Gradina – Čosina gradina, Nadvoda (44°10'23.32"S, 15°51'19.04"E)</i>	21
5. <i>Gradina Nosak – Vlaka, Nadvoda (44°10'38.54"S, 15°49'59.77"E)</i>	22
6. <i>Gradinica, Nadvoda (44°10'1.17"S, 15°50'49.23"E)</i>	23
7. <i>Čosina glavica, Nadvode (44°9'55.03"S, 15°51'38.90"E)</i>	23
Zaključna razmatranja	25
4. SKICA POVIJESNOG RAZVOJA ISTRAŽIVANOG PROSTORA	27
5. DRUŠTVENOGEOGRAFSKE ZNAČAJKE PROSTORA	31
Historijskogeografski razvoj	32
6. DEMOGRAFSKE ZNAČAJKE PROSTORA	42
7. ETNOLOŠKE OSOBITOSTI ISTRAŽIVANOG PODRUČJA	45
Kudin most	48
Predajni krajolik	49
Počivaljke/Biljezi	56
8. ZAKLJUČNO MIŠLJENJE I PRIJEDLOG ZAŠTITNIH MJERA	61
9. LITERATURA	69
Arhivski izvori	72
Elektronički izvori	72
Popis karti, slika, tablica i grafikona	73

Uvod

Mario KATIĆ

Od ožujka do listopada 2018. godine obavljene su aktivnosti u sklopu programa Ministarstva kulture Republike Hrvatske pod naslovom *Golubić, Kudin most – kulturni krajolik*, čiji je nositelj bio Odjel za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru. Namjera je toga programa bila, na osnovi terenskih rekognosciranja, pregleda arhivske dokumentacije te analize prikupljene građe, izraditi studiju zaštite karaktera krajolika (krajolična podloga) kanjona rijeke Krupe prepoznajući karakter krajolika, ocjenjujući njegove vrijednosti te nudeći smjernice za zaštitu (prema Dumbović Bilušić 2015: 315).

Tijekom navedenog razdoblja stručni tim u sastavu: doc. dr. sc. Mario Katić, voditelj programa (Sveučilište u Zadru, Odjel za etnologiju i antropologiju), doc. dr. sc. Jadran Kale (Sveučilište u Zadru, Odjel za etnologiju i antropologiju te Gradski muzej Šibenik), kustos Matija Dronjić (Etnografski muzej u Zagrebu), izv. prof. dr. sc. Lena Mirošević (Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju), doc. dr. sc. Ante Blaće (Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju), izv. prof. dr. sc. Nina Lončar (Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju), doc. dr. sc. Mato Ilkić (Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju), kustosica Marina Jurjević (Zavičajni muzej Obrovac, POU Obrovac) te kustos Marin Ćurković (Zavičajni muzej Benkovac) odradio je rekognosciranja i terenska istraživanja područja između rijeka Krupe i Zrmanje koja su uključivala i snimanja dronom, arhivski rad u Državnom arhivu u Zadru, Državnom arhivu u Splitu, Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, Odjelu za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Etnografskom muzeju u Zagrebu te knjižnični rad u Znanstvenoj knjižnici Zadar. Sve aktivnosti u sklopu ove studije provođene su u suradnji, uz nadležnost i suglasnost Konzervatorskog odjela u Zadru te konzervatorice Lepe Petri.

Kao sastavni dio programa i izrade studije održano je i javno predstavljanje programa lokalnom stanovništvu te zainteresiranim javnim ustanovama i udrugama građana. Predstavljanje se održalo u prostorijama škole u naselju Golubić na čijem se prostoru i nalazi većina materijalne i nematerijalne kulturne baštine koja će biti obuhvaćena studijom za zaštitu. Smatrali smo da je iznimno važno pri izradi studije za zaštitu krajolika informirati te aktivno uključiti i lokalnu zajednicu koja je stvaratelj i nositelj elemenata materijalne i nematerijalne baštine, a u budućnosti i zaštićenog krajolika. Nakon dobivanja povratne informacije od nositelja kulturne baštine, pristupili smo konačnom oblikovanju teksta studije.

Prema Biserki Dumbović Bilušić krajolik je zbroj svih elemenata određenog područja: prirodnih, kulturnih, zemljopisnih, povijesnih, društvenih, umjetničkih i ostalih, a čovjekova percepcija njegov je određujući element. S obzirom na to da je krajolik i apstraktni, mentalni koncept, nužno je u istraživanjima i interpretacijama krajolika uključiti i predodžbe čovjeka, tj. nematerijalne čimbenike (2015: 30).

Prema općim odredbama Konvencije o europskim krajobrazima¹ krajobraz je definiran kao određeno područje, viđeno ljudskim okom, čija je narav rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika. U općim odredbama Konvencije definirana je zaštita krajobraza kao djelovanje u cilju zaštite i održavanja značajnih ili karakterističnih obilježja krajobraza, što se opravdava njegovom vrijednošću kao baštine, a proizašla je iz prirodne konfiguracije i/ili ljudske aktivnosti (prema Deranja Crnokić 2012: 48).

U Republici Hrvatskoj Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara² donesen je 1999. U njemu se uvodi i opisni izraz – *kulturni krajolik* – kao posebna kategorija nepokretnog kulturnog dobra, koji svjedoči o čovjekovoj nazočnosti u prostoru. Dok se u Zakonu o zaštiti prirode³ iz 2005., čl. 7, krajobraz definira kao određeni prostor viđen ljudskim okom, čije su osobitosti rezultat djelovanja i međudjelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika, a prema čl. 26, stavak 2, pod značajnim i karakterističnim obilježjima krajobraza razumijevaju se dijelovi prirode karakteristični za određene krajobrazne tipove ili umjetne sastavnice krajobraza koje imaju prirodnu, povijesnu, kulturnu, znanstvenu ili estetsku vrijednost (prema Deranja Crnokić 2012: 48).

Prema Zakonu o zaštiti kulturnih dobara⁴ svojstvo kulturnog dobra utvrđuje se za dobro na koje se može primijeniti jedan ili više kriterija vrednovanja kulturnih dobara, a to su: svojstvo, značaj i funkcija, vrijeme nastanka i posebni kriteriji specifični za pojedine vrste kulturnih dobara. Kriterij svojstva kulturnog dobra ocjenjuje se u odnosu na izvornost, rijetkost, reprezentativnost, raznolikost, cjelovitost, ambijentalnu i estetsko-umjetničku vrijednost dobra. Značaj i funkcija kao kriterij vrednuje se u odnosu na znanstveno, kulturno ili odgojno-obrazovno značenje kulturnog dobra. Kulturna dobra vrednuju se i prema kriteriju vremena nastanka, a posebno s obzirom na starost i očuvanost dobra. Starost se iskazuje vremenom nastanka i trajanja, dok se očuvanost izražava stupnjem očuvanosti u odnosu na pretpostavljeno izvorno stanje. Uz navedene kriterije mogu se koristiti i posebni kriteriji karakteristični za određenu vrstu kulturnog dobra, kao što su graditeljska, arheološka i etnološka baština. U valorizaciji krajolika koriste se kulturno-povijesne vrijednosti kao primarni kriterij uz ostale kriterije, kao što su elementi krajobrazne raznolikosti, prepoznatljivosti prostora, poželjnosti vizura, doživljaja prostora te odnosa izgrađenog i neizgrađenog prostora (prema Deranja Crnokić 2012: 49).

Prepoznavanje svojstava kulturnog krajolika jest početni, temeljni dio analiza, zaštite i planiranja krajolika, a obuhvaća metode povijesnih istraživanja, terenskog pregleda i dokumentiranja svih sastavnica krajolika (Dumbović Bilušić 2015: 17).

S obzirom na složenost krajolika prihvaćena je zajednička metodologija za dokumentiranje i klasifikaciju krajolika u obliku analize i ocjene njegova karaktera (*landscape character assessment*). To je integralni pristup koji uključuje analize sastavnica i svojstava krajolika i ne sastoji se od zbirke pojedinih, zasebnih dijelova, već se oni razmatraju zajedno kao dio

1 <https://rm.coe.int/1680080621>

2 https://www.gksb.hr/images/dokumenti/Zakon_o_ouvanju_kulturnih_dobara_NN_69-99.pdf

3 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2005_06_70_1370.html

4 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284.html

cjelovita sustava (Dumbović Bilušić 2015: 90). Metodom prepoznavanja obuhvaćena su povijesna istraživanja, terenski pregled, utvrđivanje svojstava te dokazivanje postojanja svojstava kulturnog dobra (Dumbović Bilušić 2015: 159). Međutim, prema Dumbović Bilušić (2015: 41) krajolik nije moguće sagledati i interpretirati kao cjelinu, već se istražuje, analizira i vrjednuje kroz pripadajuće sastavnice:

- prirodne sastavnice (klima, reljef, geološka sastav, tlo, vegetacija)
- kulturne (antropogene) sastavnice: naselja i građevine, sustavi prometnica, poljodjelske površine i korištenje prostora tijekom povijesnih razdoblja, arheološki slojevi
- nematerijalne, osjetilne, perceptivne sastavnice: asocijativne, duhovne, identitet, simboli, običaji, literatura, glazba, osjećaj prostora i dr.

Uzimajući sve navedeno u obzir, pri istraživanjima, terenskim rekognosciranjima te izradi studije korištene su različite metodološke tehnike i pristupi ovisno o metodološkim osobitostima pojedinih znanstvenih disciplina uključenih u izradu studije, međutim, krajolik kanjona Krupe promatrao se, sagledavao i interpretirao kao cjelina uzimajući u obzir osobitosti njegovih sastavnica: prirodnih, kulturnih i nematerijalnih. Za potrebe istraživanja pribavljene su sve dozvole nadležnih institucija. Tijekom istraživanja poštivana su sva etička načela pojedinih struka, ali i akademske čestitosti.

Važno je naglasiti kako ova studija donosi preliminarna znanstvena i stručna saznanja koja će, nadamo se, poslužiti kao osnova za daljnja promišljanja i istraživanja te stvaranje dokumentacije koja će u konačnici rezultirati trajnom zaštitom ovog prostora u kategoriji kulturnog krajolika.⁵ Na izradu i objavu ove studije bili smo potaknuti činjenicom da se već dugi niz godina na rijeci Krupi planiraju graditi male hidroelektrane⁶ što bi trajno uništilo i prirodne i kulturne osobitosti ovog područja. Stoga je temeljni cilj studije ukazati na prirodne i kulturne vrijednosti kanjona rijeke Krupe, dati osnovu za daljnja temeljitija istraživanja kako disciplina uključenih u ovu studiju tako i drugih relevantnih disciplina te potaknuti javnu raspravu koja bi propitala opravdanost planiranja izgradnje malih hidroelektrana na rijeci Krupi.

5 Na temelju ove studije konzervatorica Lepa Petri iz Konzervatorskog odjela u Zadru izradila je konzervatorsku studiju i prijedlog zaštite kanjona rijeke Krupe kao zaštićeno kulturno dobro Republike Hrvatske. Dana 26. studenog 2019. godine Stručno povjerenstvo za utvrđivanje kulturnog dobra Ministarstva kulture Republike Hrvatske donijelo je rješenje da kulturni krajolik rijeke Krupe ima svojstvo kulturnoga dobra te se stavlja na Listu zaštićenih kulturnih dobara pod rednim brojem Z – 7411.

6 Vidi primjerice Prostorni plan uređenja grada Obrovca iz 2017. godine: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwituHa-LblAhXikYsKHRzFBFAQFjAAegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fobrovac.hr%2Fcomponent%2Fbdthemes_shortcodes%2F%3Fview%3Ddownload%26id%3Dc3ff8e16518b89641ac9e6a0ff77e&usg=AOvVaw0vjg_-_bRTcuaxycWTWYFE

Geološko-geomorfološki okvir istraživanog područja

Nina LONČAR

Širi prostor jugoistočnog Velebita čine tri cjeline: Gračačko krško polje s ponornicama Opsenicom, Žižinkom, Ričicom i Otučom, visoki masiv Crnopca te krška zaravan s kanjonima Zrmanje, Krnjeze, Krupe i krškim vrelima. Upravo su rijeke jedna od važnijih posebnosti krškog područja jer je njihova hidrografska mreža površinskih tokova kratka i često diskontinuirana rijetkim jezerima. Rezultat toga, u primorskoj Hrvatskoj, brojne su rijeke koje oblikuju, ali i ukrašavaju krajolik. U Zadarskoj je županiji za sada turistički najpoznatije i najvaloriziranije područje kanjona rijeke Zrmanje.

Zrmanja je jedan od ljepših krških kanjona u Hrvatskoj, a cijeli je tok rijeke dio ekološke mreže Natura 2000. Dio kanjona od Obrovca do ušća u Novigradsko more zaštićen je u kategoriji značajnog krajobraza, dok je područje od Obrovca uzvodno dijelom PP Velebit. Osim navedenog, važnost je Zrmanje velika u vodoopskrbi stanovništva te u iskorištavanju u hidroenergetske svrhe.

Litološki gledano slivno područje rijeke Zrmanje izgrađeno je od vapnenaca i dolomita iz razdoblja mezozoika, dakle staro je od 220 do 140 milijuna godina. No slivno područje i samo korito rijeke Zrmanje znatno je mlađe. Danas Zrmanja izvire kod sela Zrmanja Vrelo, neposredno ispod Nadvrela, smještenog na istočnim padinama Velebita, a utječe u Novigradsko more. U svojem izvorišnom dijelu Zrmanja krivuda uskim koritom kroz duguljasta krška polja u smjeru pružanja glavnih geoloških struktura, od sjeverozapada prema jugoistoku. Dužina toka joj je 69 km, a od izvora teče prema jugu oko 20 kilometara kroz dugu, usku dolinu i 200 m duboki kanjon te ponire sljedećih 20-ak km na području Mokro polje (Pelivan 2003). U geološkoj prošlosti Zrmanja je nadzemno otjecala u Krku, dok danas s Krkom postoji samo podzemna veza. Neposredno iznad naselja Kaštel Žegarski rijeka se prihranjuje vodom s dva manja izvora te ponovno teče nadzemnim tokom sve do ušća u Novigradskom moru (Matoničkin i Pavletić 1961). Od pritoka Zrmanje glavna je rijeka Krupa koja utječe u Zrmanju neposredno iznad slapova Velikog buka te mnogo manja Dobarnica koja utječe u blizini sedrene barijere Berberov buk.

Kanjon rijeke Zrmanje čine brojne sedrene barijere na kojima su slapovi Berberov buk, Visoki buk, Jankovića buk i dr. te je zbog svojeg toka u novije vrijeme češće određeno za rafting i ostale oblike selektivnog turizma. Uzvodno od Jankovića buka Zrmanju obilježava više manjih i srednjih slapova sa sedrenim barijerama (Sl. 1). Na tim dijelovima Zrmanje, kao i na donjim dijelovima Krupe, vodotok je usporen te se oblikuju „ujezereni“ dijelovi. Od većih naselja na desnoj obali Zrmanje smješteni su Muškovci, Golubić, Krupa i Ervenik, a na lijevoj Obrovac, Kruševo, Bilišane, Bogatnik, Medviđa i Kaštel Žegarski.

S obzirom na brojnost sedrenih barijera posebno se ističe dio kanjona između Žegara i Ogara, gdje postoje brojni slapovi nastali prvenstveno zahvaljujući izrazito sedrotvornoj vodi rijeke Krupe. Najviši je Visoki buk, jedanaest metara visoka sedrena barijera. U ovom dijelu litice kanjona visoke su i do tristo metara. U okolici se nalazi i nekoliko starih sedrenih barijera visine od 4 do 8 metara koje su presušile i rijeka danas obilazi oko njih. Sljedeća vrlo važna sedrena barijera je tzv. Ogarov buk. Nakon njega Zrmanja izlazi iz kanjona i teče uz plodna polja sve do Muškovaca i Berberovog buka. Taj je dio rijeke pod najjačim antropogenim utjecajem jer je na njemu sredinom 20. stoljeća izgrađena reverzibilna hidroelektrana Velebit. Jankovića buk posljednji je slap na Zrmanji, a ostatci mlinica ukazuju na nekada važnu mlinarsku tradiciju koja je danas poprimila turistički značaj. Od Jankovića buka do ušća Zrmanje u Novigradsko more je 11 km toka, no već ispod samog slapa osjeća se snažan utjecaj mora. Posebno za niska vodostaja povišen je udio saliniteta u donjim slojevima vode, a vodostaj je podložan djelovanju plime i oseke. Takvi uvjeti diktiraju specifično stanište u kojem se razvila fauna sličnija onoj u Novigradskom moru nego u gornjim dijelovima rijeke.

Krupa

Krupa izvire iz krškog izvora Vrelo Krupe koje se nalazi podno Tremzine, nedaleko od zaselka Mandići. Teče kanjonom duljine oko 17 km sve do svojeg ušća u rijeku Zrmanju u podnožju sela Golubić. Najvažnija pritoka joj je rijeka Krnjeza koja u Krupu utječe s desne strane, na otprilike polovini njezina toka.

Na rijeci postoji 19 slapova, od kojih se većina svojom visinom, oblikom i razvedenošću ubraja u najljepše hrvatske slapove. Najpoznatiji je slap Deveterac, koji je ime dobio po devet sedrenih kaskada koje završavaju slapom visokim 13 metara. Tu su još i Panin buk nakon kojeg se litice kanjona privremeno snižavaju. U području Veliča luke te podno Babinoga grada kanjon je uzak te su se u njemu oblikovala tri slapa od kojih su krajnji 12-metarski Babin slap i 8 metara visok Dragičevića buk. Ispod Dragičevića buka Krupa tvori slikovite izdužene sedrene pragove, pada preko još dva manja slapa te na kraju utječe u Zrmanju.

Krnjeza izvire iz špilje koja se nalazi ispod Krnjeske glave (408), a duga je svega 600 m. Nizvodno od utoka Krnjeze nalazi se prostrana zatravljenja i mjestimično zamočvarena sedrena barijera. Taj predio naziva se Deveterac, po devet sedrenih kaskada koje završavaju 13 m visokim slapom preko kojeg vodi Kudin most.

Značaj krša i sedre u prirodnoj i kulturnoj baštini

Krš je specifičan oblik reljefa koji se razvija na topivim stijinama (vapnenac, dolomit, sol, gips). U Hrvatskoj se prvenstveno veže uz vapnence i dolomite (karbonati, CaCO_3 i MgCO_3) zbog njihove izrazite podložnosti kemijskom (korozija) i mehaničkom trošenju (erozija, abrazija) te velike rasprostranjenosti. Djelovanjem korozivnog procesa oblikuje se vanjski (egzogeni) i unutrašnji (endogeni) krški reljef. Jadransko krško područje kao kontak-

tni pojas dinarskog i sredozemnog krša (Woodward 2009) mozaik je različitih krajobrazza. U Hrvatskoj se krški pojas pruža u duljini više od tisuću kilometara i obuhvaća 43,7 % teritorija (Bognar *et al.* 2012). Često se naziva dinarski ili klasični krš, a karakteriziraju ga jedinstvena geomorfološka, geološka, hidrološka i pedološka obilježja.

Bitna posebnost i vrijednost hrvatskog krša su krške rijeke. Krške jadranske rijeke često teku u kanjonima većim dijelom toka te se njihovi površinski i podzemni sljevovi najčešće ne poklapaju. Ovisno o vodostaju voda u krškom podzemlju može teći u različitim smjerovima i pripadati različitim sljevovima. Na pojedinim dijelovima krških rijeka taloži se sedra.

Sedra i sedrene barijere nastaju procesom precipitacije kalcijeva karbonata iz protočne vode i djelovanjem specifičnih vrsta algi, mahovina, bakterija i drugih sedrotvoraca na mjestima prirodnih prepreka. Njezin nastanak uvjetovan je nizom fizičko-kemijskih i bioloških uvjeta od kojih su najznačajniji prezasićenost vode kalcijevim karbonatom, brzina vode, pH vode iznad 8, posredno djelovanje živih organizama (Srdoč i dr. 1985), odsutnost inhibitora sedrenja (organska tvar, hranjive soli, teški metali) te neizravni učinci živih organizama (Zhang i dr. 2001; Lojen i dr. 2004; Cukrov i dr. 2008; Barešić 2009). Proces sedrenja vrlo je specifičan i osjetljiv na male promjene u okolišu (Mikac i dr. 2011).

Sedra je česta pojava u površinskim tokovima dinarskog krša, a najčešći su oblici sedre podvodni pokrivači, pragovi i barijere. Upravo je taloženje pragova i barijera ono što je čini atraktivnom jer omogućuje stvaranje slapova. Takvi fenomeni prepoznati su kao značajan dio prirodne baštine Republike Hrvatske i temeljni su oblici. Kao takvi posebno su zaštićeni u mnogim nacionalnim parkovima i parkovima prirode, među kojima su najpoznatiji NP Plitvička jezera i NP Krka, no važan su dio i rijeka Zrmanje i Cetine. Na mjestima gdje se veće količine vode obrušavaju tvoreći slapove, nastaju novi morfološki oblici sedre: brade, žljebovi i cijevi.

Sedra je značajna i u graditeljskoj kulturnoj baštini. Zbog svoje poroznosti i pogodnosti za oblikovanje u prošlosti se vrlo često koristila u gradnji zidova, kuća, crkvi i mostova. Među najpoznatijim primjerima u Hrvatskoj je Kudin most koji premošćuje rijeku Krupu. Njegova je posebnost u tome što je izgrađen od sedre u suhozidnoj tehnici te se sastoji od dvanaest lukova i tri manja propusta za vodu, a u prošlosti je služio za prijelaz ljudi i stoke između brojnih zaselaka sela Žegara i Golubića. Dug je 109 metara, a širina mu je oko 1,5 metara.

Ugroženost krških i sedrenih područja

Zbog velike propusnosti stijena krški ekosustavi iznimno su osjetljivi i podložni različitim vrstama vanjskih poremećaja koji mogu izazvati nepovratne promjene i gubitak bioraznolikosti (Williams 2007). Kopnene površinske vode (jezera, rijeke, prijelazne vode), uključujući njihovo obalno područje obraslo ili oskudno obraslo vegetacijom, pripadajuće močvare, riječne sprudove, sedrotvorne zajednice i sedrene barijere krških vodotoka i drugo, načelno su ugroženi ekosustavi u Hrvatskoj (AZO 2015). Izgradnja brana i upravljanje/korištenje voda istaknuto je kao najizraženija prijetnja bioraznolikosti u Hrvatskoj jer utječe na najveći broj ugroženih vrsta (DZZP 2014). Procjena općeg stanja rijeka i jezera (Hrvatske vode

2013) pokazala je da oko 50 % od ukupno 1234 vodnih tijela rijeka i 33 vodnih tijela jezera ne postiže dobro stanje s obzirom na hranjive tvari i hidromorfološko opterećenje.

S obzirom na to da taloženje sedre ovisi o složenim i specifičnim uvjetima okoliša, sedreni slapovi krških rijeka, pa tako i rijeke Zrmanje i Krupa, vrlo su osjetljivi na prirodne promjene i sve ljudske djelatnosti te je stoga vrlo važno očuvati prirodnu ravnotežu ekosustava rijeka.

Zbog rastućeg antropogenog utjecaja (Perica i dr. 2005; Palčić 2016), posebnosti osjetljivosti krškog ekosustava (Williams 2007) te procesa sedrenja na male promjene u okolišu (Prohić i Muračić 1989; Srdoč 1992; Goudie i dr. 1993; Mikac i dr. 2011) važan je integrirani pristup upravljanja koji bi povezao očuvanje prirodne i kulturne baštine s održivim razvojem područja. Takav pristup trebao bi u određenom dijelu tolerirati neke antropogene utjecaje koji nisu u konfliktnim odnosima s ciljevima zaštite tako da se zadovolje ekološki, ekonomski i sociokulturni aspekti razvoja tog prostora (Zmijanović 2016). Dakle, koncepcija održivog upravljanja, izuzevši zaštitu i očuvanje biološke raznolikosti, trebala bi podupirati ekonomsku i kulturnu održivost lokalnih zajednica.

Najčešći su uzorci uništavanja sedrenih barijera otpadne vode, lov uz upotrebu dinamita i izgradnja hidroelektrana. Izgradnjom hidroelektrana mijenja se prirodni tok rijeka, a ponekad čak potpuno isključuju dotok vode što dovodi do manjka vlažnosti i prestanka sedrenja (Šikić 2007).

Sedra u znanstvenim istraživanjima

Osim zbog toga što čini prirodnu barijeru i time utječe na stvaranje slapova, sedra je jedan od značajnih paleookolišnih izvora podataka visoke rezolucije (*proxyja*) koji služe za rekonstrukciju uvjeta koji su vladali u paleookolišu. S obzirom na to da taloženje ovisi o složenim i specifičnim uvjetima okoliša, sedra je nezaobilazan izvor informacija o regionalnim klimatskim promjenama. Recentna i paleosedra (masivna i laminirana) uobičajena je na dinaridskoj karbonatnoj platformi, no još uvijek nedovoljno istražena i slabo razjašnjena. Dosadašnja istraživanja sedre u Hrvatskoj pokazala su da je proces sedrenja vrlo osjetljiv na promjene stanja u okolišu koje mogu biti uzrokovane lokalnim utjecajima, ali i globalnim promjenama. Općenito, taloženje sedre intenzivnije je u toplijim klimatskim periodima (interglacijalima), dok je najmanje ili u potpunosti prekinuto tijekom glacijala (Horvatinčić i dr. 2003). Prema najnovijim istraživanjima sedrenih barijera na području rijeke Zrmanje, njezino taloženje započelo je prije oko 5000 godina (Favre i dr., neobjavljena istraživanja). Nadalje, na temelju dosadašnjih istraživanja pretpostavlja se da je Zrmanja prije otprilike 40 000 godina utjecala u Krku te da je današnje korito rijeke Zrmanje oblikovano erozijom u posljednjih 10-ak tisuća godina. No u oblikovanju reljefa, a posebice u hidrološkim značajkama određenog prostora, pa time i u razvoju i (pre)oblikovanju riječnih tokova značajnu ulogu imaju klimatske promjene. Kako bi se dopunile i proširile dosadašnje znanstvene spoznaje o evoluciji kanjona rijeke Zrmanje, potrebno je odrediti starost njezinih morem preplavljenih barijera.

Dosadašnja istraživanja paleookoliša na širem području Zrmanje

Velik utjecaj na oblikovanje reljefa šireg područja rijeke Zrmanje imale su klimatske promjene tijekom kvartara kada je, među ostalim, gornjopleistocensko-holocenska transgresija uzrokovala podizanje morske razine od ~ 135 m (Church *et al.* 2004). Dosadašnja istraživanja paleotoka Zrmanje rezultirala su pretpostavkom da je Zrmanja prije otprilike 40 000 godina utjecala u Krku te da je današnje korito rijeke Zrmanje oblikovano erozijom u posljednjih 10-ak tisuća godina, no konkretna znanstvena istraživanja nisu provedena. Recentna morfologija doline rijeke Zrmanje zasigurno je rezultat geološke građe i klimatskih promjena tijekom gornjeg pleistocena i holocena, kao što je to u slučaju rijeke Krke. Naime, tijekom gornjopleistocenskog glacijala, prije oko 170 000 do 40 000 godina, rijeka Krka (nizvodno od Knina) i njezine pritoke usjekle su kanjone u Sjevernodalmatinsku kršku zaravan (Juračić i Prohić 1991). Kanjon rijeke Krke oblikovan u razdobljima regresije danas se može pratiti do izobate 60 m, između otoka Zlarina i kopna (Juračić i Prohić 1991). Pretpostavlja se da je tom razdoblju rijeka Zrmanja utjecala u Krku te da je zbog tektonskih pomaka i klimatskih promjena promijenila smjer otjecanja. O tome svjedoče i potopljene sedrene barijere koje se nalaze u Novskom ždrilu. Pretpostavlja se da je Zrmanja usijecala korito na području današnjeg Novigradskog mora te da je Velebitskim kanalom otjecala prema današnjim kvarnerskim otocima i utjecala u paleo Po (Annonymus 2016). I u estuariju rijeke Krke nalaze se najmanje četiri morem potopljene sedrene barijere. Njihova starost procijenjena je na oko 9000 godina (Roglić 1967), odnosno, prema Šegoti (1968), oko 6900 godina.

U razdoblju srednjeg holocena (prije 7000 – 4000 godina) promjene paleookoliša bile su poprilično nagle te su se izmjenjivala suha i hladna razdoblja. Takve promjene u paleookolišu istočnog Jadrana, a time i prostora Zadarske županije, zabilježene su u izotopnom signalu siga iz Male i Vele spilje s Mljeta i Strašne peći na Dugom otoku (Lončar 2012; Lončar i dr., u tisku). Prema Wunsam i dr. (1999) u razdoblju prije 6300 pa do oko 5500 godina odvijao se prijelaz na današnju mediteransku klimu (Cs) te time uvjeti u paleookolišu postaju suši, s većinom oborina tijekom zimskih mjeseci. Prijelaz na mediteransku klimu u tom razdoblju zabilježen je u izotopnim vrijednostima siga iz Male spilje na Mljetu (Lončar 2012) te se može pretpostaviti da su tada i na širem području rijeke Zrmanje i Zadarske županije uspostavljeni klimatski uvjeti slični današnjim. Prije oko 5000 godina dolazi do najveće transgresije (Correggiari i dr. 1996; Cattaneo i dr. 2003) kada more doseže današnju razinu (od 0,5 do 1,0 m) (Govorčin i dr. 2001) čime je obala istočnog Jadrana poprimila recentni oblik. Tada je na širem prostoru Zadarske županije završeno preplavlivanje većine nižih uvala i depresija. Takvim promjenama odgovaraju i nalazi procesa sedimentacije u Vranskom jezeru (Ilijanić i dr. 2013) koji upućuju na uspostavljanje sadašnjeg režima Vranskoga jezera, s učestalim sezonskim izmjenama blago brakičnih i slatkovodnih uvjeta prije oko 6000 godina (Rubinić 2014). Takvi uvjeti bili su povoljni za postojanje izdašnih izvora i površinskih tokova.

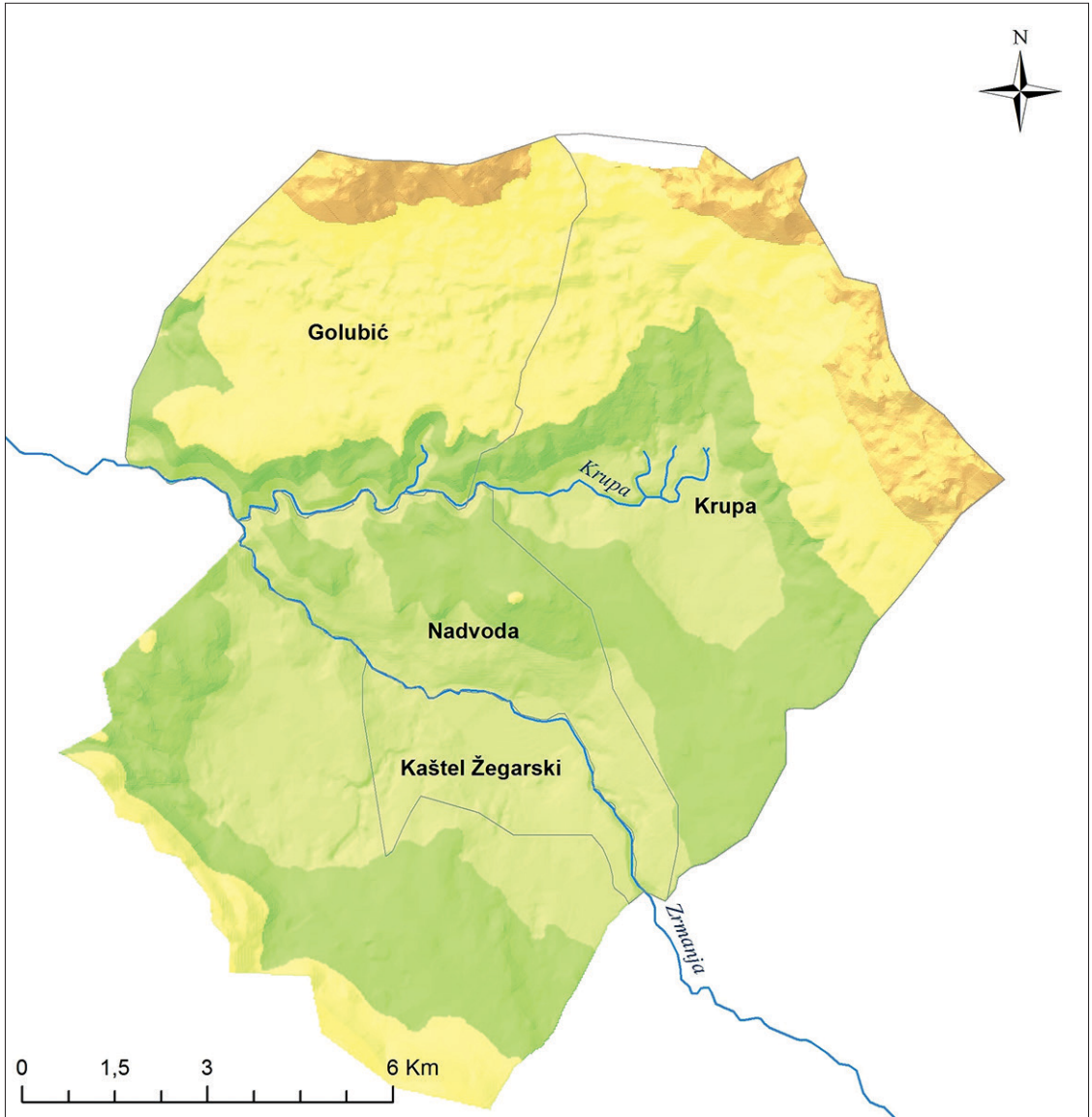
Promjene morske razine na području Jadrana zabilježene su i u posljednjih 2000 godina. Na području sjeverne Dalmacije brojni geomorfološki i arheološki nalazi upućuju na mor-

sku razinu nižu od današnje (Faivre i dr. 2010). Takvi paleookolišni uvjeti zasigurno su utjecali i na promjene hidrološkog režima rijeke Zrmanje te na način i intenzitet taloženja sedre.

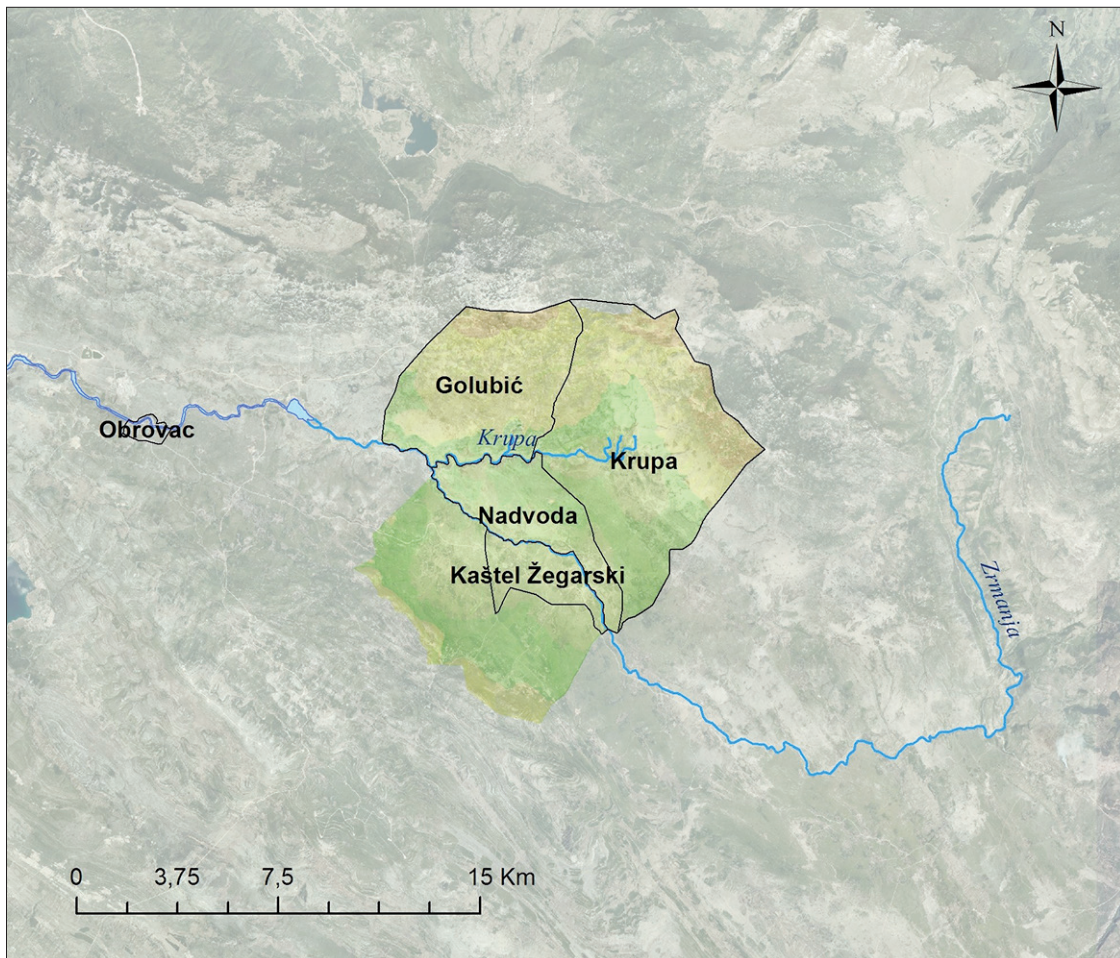
Hidrološke promjene na širem području Zadarske županije utvrđene su i proučavanjem promjena razine Vranskog jezera te je utvrđeno da je razina podzemne vode Vranskog polja tijekom holocena vrlo vjerojatno bila niža od današnje pa su i močvarni dijelovi zauzimali manje površine, a površinski tokovi bili su siromašniji te periodični. Na takve uvjete upućuju i nalazi rimskog akvadukta čiji su dijelovi kamenog sifona u velikom broju pronađeni sekundarno upotrijebljeni na lokalitetu Pakoštane – Crkvina (Ilakovac 1982).

Osim preoblikovanja okoliša, razdoblje holocena vrlo je bitno s aspekta razvoja društva, odnosno uspona i padova pojedinih civilizacija i kultura. Povoljni (vlažniji) klimatski uvjeti tijekom ranog holocena utjecali su na promjene u vegetaciji koje su pak dovele do razvoja agrarnih društava te u konačnici ekspanzije stanovništva (Kirch 2005).

Usprkos dosadašnjim istraživanjima i utvrđenim spoznajama o (paleo)toku rijeke Zrmanje i njezinim hidrološkim značajkama, načinu taloženja i starosti sedre te promjenama morske razine na istočnoj obali Jadrana, postoje još brojna neodgovorena pitanja. Određivanjem starosti kopnene i morem preplavljene sedre mogu se dobiti nova saznanja o paleookolišnim (prvenstveno klimatskim) uvjetima u kojima su se taložile sedrene barijere na Zrmanji ali i nove spoznaje o promjenama morske razine na području istočnog Jadrana. Takva saznanja vrijedna su i za objašnjavanje konteksta naseljavanja prostora te brojna druga geološka, geografska, biološka, arheološka i etnološka istraživanja.

KARTA 1. Prostor istraživanja

KARTA 2. Širi prostor istraživanja

Arheološke značajke prostora

Marina JURJEVIĆ, Mato ILKIĆ

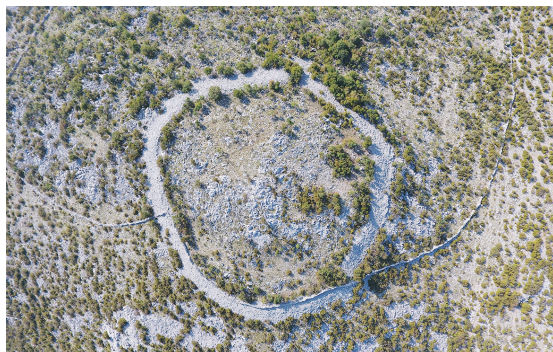
Uvod

Blizina rijeka kao stalnih izvora pitke vode za opskrbu ljudi, ali i napajanje stoke imala je odlučujuću ulogu u formiranju naseljenosti tijekom svih povijesnih razdoblja, posebno tijekom prapovijesti, kako pokazuju rezultati provedenih istraživanja. S obzirom na činjenicu da su navodi u literaturi vezani za najraniju naseljenost istraživanog područja kao i podatci o evidentiranim arheološkim nalazištima oskudni, polazište arheoloških istraživanja bio je pregled promatranog područja s ciljem utvrđivanja razmjesta, dimenzija, vremena naseljenosti i stanja očuvanosti gradinskih naselja, evidencije pripadajućih nekropola, odnosno utvrđivanje komunikacija među evidentiranim naseljima.

Rezultati terenskih istraživanja

1. Gradina – Gradina Veselinovića ili Veselinovića gradina, Golubić (44°12'8.19"S, 15°50'11.26"E)

Arheološki lokalitet, na topografskim kartama označen kao Gradina, smješten je na uzvisini (436 m/nv) koja dominira okolnim, pretežno krševitim područjem, oko 2,4 km sjeveroistočno od sutoka rijeka Krupe i Zrmanje. Lokalitet je u domaćoj stručnoj literaturi

SLIKA 1. Zračna snimka Veselinovića gradine (Maja Grgurić)

poznat pod imenom Veselinovića gradina ili Gradina Veselinovića.¹ Gradina je nepravilnog kružnog oblika, s najvećim promjerom od 115 metara. Opasana je kamenim bedemom izrađenim od krupnijeg amorfnog kamena (Sl. 1), širokog oko 10 metara. Unutar prstenastog bedema evidentirani su skromni ostatci manjeg objekta, najvjerojatnije iz recentnijeg razdoblja. Samo na nekim dijelovima lokaliteta ima ponešto sloja zemlje. Općenito, površinski nalazi sporadični su i vrlo

1 BATOVIĆ, Š., 2004 [1977.], 855–856, Carte 1, br. 50; S. ČAČE, 1985, 838, bilj. 46; M. GLAVIČIĆ, 1993, 115, 117, Karta 1, br. 76; Š. VRKIĆ, 2015, 212.

fragmentirani. Evidentirano je nekoliko ulomaka keramike grublje fature čija uža kulturna pripadnost, tj. datacija, za sada nije moguća.

Podnožje Gradine bogato je vodom. Oko 270 m jugoistočno od Gradine nalazi se Grčka lokva, bunar i lokva s ozidanim prostorom za pitku vodu (Sl. 2 i 3).

SLIKA 2. Zračna snimka Grčke lokve (Maja Grgurić)

SLIKA 3. Odnos Gradine Veselinovića i Grčke lokve (Maja Grgurić)

Idući od Gradine Veselinovića prema istoku, sve do kanjona Krnjeze, u duljini od gotovo jednog kilometra leži pravocrtna suhozidna konstrukcija izrađena od lomljena kamena. Riječ je o arheološkim ostacima međašnog zida iz ranorimskog razdoblja, koji je bio u funkciji teritorijalnog razgraničenja između dviju susjednih južnoliburnskih autohtonih zajednica.²

SLIKA 4. Satelitska snimka međašnog zida u Golubiću u odnosu na Gradinu Veselinovića (preuzeto: Š. VRKIĆ, 2015, 108, Sl. 5.)

Glavno središte zajednice istočno od zida bila je rimskodobna *Hadrara*, smještena na gradini Smokovac na području današnjeg naselja Krupa, dok zapadnoj zajednici na temelju dosadašnjih spoznaja o rasporedu teritorijalnih zajednica na području južne Liburnije za sada nije moguće utvrditi smještaj ni ime.³

Uz ostatke međašnog zida, u bližoj okolini Veselinovića gradine i Grčke lokve, na više je položaja raspoređeno desetak kamenih gomila o čijoj funkciji kao ni vremenu nastanka nije moguće raspravljati bez provođenja arheoloških istraživanja. S obzirom na blizinu Veselinovića gradine, te bi gomile mogle biti grobni humci.

² Š. VRKIĆ, 2015, 102, 107–110, Sl. 4–7.

³ J. ALACHEVICH, 1879, 40; A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 55–56; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 17–18, Fig. 3; Š. BATOVIĆ, 2004. [1977.], 987, T. 9, kat. br. 160; 2005, 12–13, Karta 2, br. 56.

2. Gradina Smokovac (44°11'31.69"S, 15°53'50.19"E)

Gradina Smokovac (rimskodobna *Hadra*) smještena je oko 160 m sjeveroistočno od ušća Orovače u Krupu, na blago povišenom položaju (142 m/nv) koji dominira okolnim područjem. Pačetvorinaste je osnove, približno 150 × 130 × 120 × 80 m. Površina naselja uglavnom je ravna i mjestimice zarasla u raslinje. Uz zapadni i jugozapadni rub naselja nalazi se kanjon Orovače, a uz južni Krupu. Naselje je sa sjeveroistočne strane zaštićeno nekoliko metara visokim bedemom izrađenim od kamena (Sl. 5 i 6). Livade unutar lokaliteta donekadno su bile obrađivane u poljoprivredne svrhe, dok danas služe za ispašu stoke.

SLIKA 5. I 6. Zračne snimke gradine Smokovac (Maja Grgurić)

Uz jugoistočni rub lokaliteta dobro su vidljivi ostatci starog puta, najvjerojatnije iz rimskog razdoblja. Naime, naselje se nalazilo na trasi kopnene komunikacije koja je, preko Smokovca te dalje prema Dubokom dolu u južnom Velebitu, povezivala južnu Liburniju s Japodijom (Sl. 7).

Početak 20. stoljeća na lokalitetu su provedena manja arheološka istraživanja tijekom kojih su djelomično istraženi ostatci većeg broja objekata različitih dimenzija koji su pripadali stambenom dijelu naselja. Tom je prilikom prikupljena veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, dok kulturni ostatci iz ranijih razdoblja nisu pronađeni.⁴

Nekadašnji ostatci arhitekture danas su razgrađeni, na što upućuje mnogobrojno kamenje pačetvorinastog oblika ugrađeno u

SLIKA 7. Ostatci podzida nekadašnje komunikacije uz današnji makadamski put koji vodi prema gradini Smokovac (Marina Jurjević)

4 M. ABRAMIĆ – J. COLNAGO, 1909, Bb. 37–44.

novovjekovne suhozide. Izuzevši obrađeni kamen, terenskim su pregledom, unutar suhozida, evidentirani ulomci krovnih opeka (Sl. 8) i keramičkih posuda za svakodnevnu uporabu iz rimskog razdoblja. Veća količina ulomaka keramike evidentirana je po površini cijelog lokaliteta (Sl. 9).

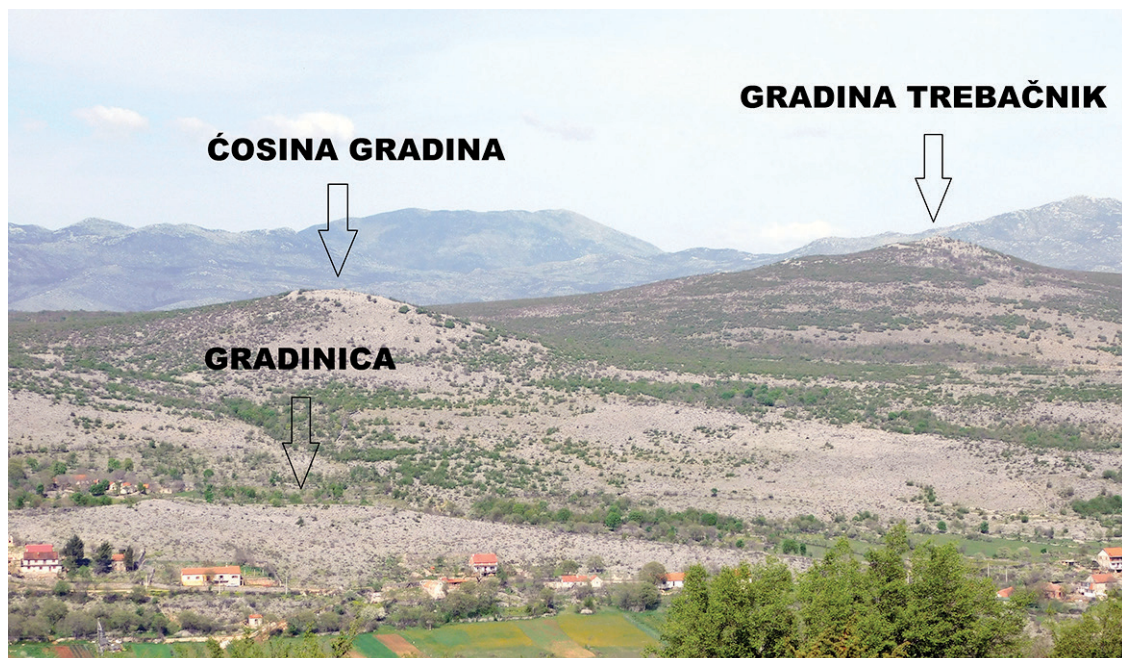

SLIKA 8. I 9. Nalazi ulomaka krovnih opeka i keramičkih posuda s gradine Smokovac (*Mato Ilkić*)

Uz ulomke keramike na površini lokaliteta pronađeno je nekoliko primjeraka različitih, pretežito amorfnih metalnih predmeta među kojima se ističe nalaz brončanog privjeska koji se može datirati u ranosrednjovjekovno razdoblje, a bliža će se datacija moći odrediti nakon obrade pronađenih nalaza. Izuzevši prikupljene površinske nalaze pokretne arheološke građe, od lokalnog stanovništva prikupili smo podatke o pojedinačnim numizmatičkim nalazima. Prikupljeni kao i već objavljeni nalazi⁵ ukazuju da je Smokovac jedan od važnijih višeslojnih arheoloških lokaliteta na promatranom području.

5 M. ILKIĆ – L. ŠEŠELJ, 2017, 285, Karta 1, br. 16; 286, 297–298, kat. br. 43, T. IV, 5; M. ILKIĆ – M. ČELHAR, 2017, 491, Pl. 1, Fig. 2; 492, Map 1, 13.

3. Gradina Trebačnik, Nadvoda (44°10'29.85"S, 15°52'12.61"E)

SLIKA 10. Odnos gradine Trebačnik, Ćosine gradine i Gradinice (foto: Mato Ilkić)

Na krševitoj uzvisini sjeverno od Žegarskog polja nalazi se nekoliko prapovijesnih gradina (Sl. 10) među kojim dominira gradina Trebačnik (349 m/nv). Riječ je o dvojnoj gradini, približno trapezaste osnove, ukupne duljine oko 270 m i širine 180 m. Njezini impozantni, danas razasuti bedemi izrađeni od krupnijeg kamena lomljenca na pojedinim su dijelovima široki oko 20 m (Sl. 11). Lokalitet je danas lako pristupačan. S njegove istočne strane probijen je makadamski put koji je dijelom devastirao središnji dio sjevernog bedema. Na najvišem dijelu naselja izgrađena je protupožarna promatračnica. Na pojedinim dijelovima bedema nalaze se manji polukružni suhozidi, najvjerojatnije podignuti u vojne svrhe tijekom 20. stoljeća.

Na površini lokaliteta evidentirana je veća količina ulomaka keramike grublje fature s

SLIKA 11. Zračna snimka gradine Trebačnik (Maja Grgurić)

SLIKA 12. Površinski nalazi keramike s gradine Trebačnik (Mato Ilkić)

primjesama⁶ (Sl. 12) koja ne omogućuje preciznije kronološko datiranje, izuzevši činjenicu da je riječ o ulomcima prapovijesne keramike.

4. Gradina – Ćosina gradina, Nadvoda (44°10'23.32"S, 15°51'19.04"E)

Arheološki lokalitet koji je na topografskim kartama označen toponimom Gradina smješten je na dominantnoj uzvisini (237 m/nv) koja se uzdiže na oko kilometar udaljenosti zapadno od Trebačnika te gotovo isto toliko sjeverno od zaseoka Ćose u Nadvodi (Sl. 10). Prema navodima u literaturi⁷ i navodima lokalnog stanovništva lokalitet nosi ime Ćosina

SLIKA 13. i 14. Zračna snimka i detalj bedema Ćosine gradine s vidljivim recentnim suhozidnim nadogradnjama (Maja Grgurić)

SLIKA 15. Ulomci keramike s Ćosine gradine (foto: Marina Jurjević)

gradina prema prezimenu stanovnika istoi-menog zaseoka koji je podignut u njegovu podnožju.⁸ Gradina je nepravilne kružne osnove, s najvećim promjerom od 110 m. Prapovijesni prstenasti, danas razasuti bedem, širine oko 15 m, izgrađen je od krupnijeg amorfnog kamena. Na pojedinim dijelovima bedema podignute su manje niske suhozidne konstrukcije, najvjerojatnije u novije doba u vojne svrhe (Sl. 13 i 14).

Na površini lokaliteta evidentirani su ulomci prapovijesne keramike s primjesama (Sl. 15).

6 Istraživanja su zbog područja obuhvata i ograničenih financijskih sredstava primarno bila usmjerena na utvrđivanje stanja sačuvanosti, rasporeda i međusobnog odnosa arheoloških lokaliteta na promatranom području. S obzirom na to da su opisani lokaliteti tijekom terenskih istraživanja detaljno pregledani, s njihove su površine prikupljeni karakteristični primjerci pokretne arheološke građe kao dokaz ljudske prisutnosti tijekom određenih povijesnih razdoblja. Nerijetko su, zbog stoljetne izloženosti utjecaju atmosfere, u vrlo lošem stanju. Bez provođenja različitih metoda mikroskopskih i kemijskih analiza nije moguće utvrditi točan mineraloški sastav prikupljenih ulomaka keramike. Svi ostali pokušaji determinacije mineraloškog sastava prikupljenih uzoraka bili bi puko nagađanje.

7 Š. BATOVIĆ, 2004. [1977.], 855–856, Carte 1, br. 44; M. GLAVIČIĆ, 1993, 115, 117, Karta 1, br. 74.

8 Podatci o imenu lokaliteta prikupljeni su od Nenada Ćose iz zaseoka Ćose u Nadvodama te od Miroslava i Milorada Milića iz Nadvoda.

5. Gradina Nosak – Vlaka, Nadvoda (44°10'38.54"S, 15°49'59.77"E)

Na dominantnoj uzvisini (245 m/nv), kod lokalnog stanovništva poznatoj pod imenom Vlaka,⁹ smještenoj sjeverno od zaseoka Radmilovića, nalazi se lokalitet koji je na topografskim kartama označen kao Nosak. Pod istim se imenom, u domaćoj stručnoj literaturi, ubiciraju ostatci liburnskog gradinskog naselja.¹⁰ Pregledom šireg područja uzvisine nisu evidentirani ostatci prapovijesnog bedema ni ulomci pokretne arheološke građe koji bi upućivali na postojanje naselja. Na južnom dijelu uzvisine nalaze se ostatci objekta izgrađenog od amorfnog kamena različite veličine, zidanog tehnikom suhozida. Objekt je kružne osnove, promjera oko 9 m, s ulazom (?) na sjevernoj strani. Sačuvan je u visini od dva do osam redova kamena (Sl. 16 i 17).

SLIKA 16. i 17. Pogled s jugoistoka i sjeverozapada na ostatke objekta kružne osnove (Marina Jurjević)

Podignut je na zaravnjenom dijelu prirodne krške osnove, na dominantnom položaju kojim je omogućen pregled šireg okolnog područja. Iako na temelju terenskog pregleda nije moguće utvrditi izvorni izgled kao ni funkciju objekta, s obzirom na položaj i okruženje većeg broja gradinskih naselja razmještenih u neposrednom zaleđu desne (Ćosina gradina, gradina Trebačnik, Gradinica), odnosno lijeve obale rijeke Zrmanje (Gradinica, Velika gradina), ne treba isključiti mogućnost da je riječ

SLIKA 18. Pogled s uzvisine Nosak na Ćosinu gradinu i gradinu Trebačnik (Marina Jurjević)

o objektu koji je, u određenom povijesnom razdoblju, imao funkciju promatračnice (Sl. 18).

9 Podatci o lokalnom imenu lokaliteta prikupljeni su od Milorada Milića iz Nadvoda.

10 Š. BATOVIĆ, 2004. [1977.], 855–856, Carte 1, br. 43; M. GLAVIČIĆ, 1993, 115, 117, Karta 1, br. 75.

6. Gradinica, Nadvoda ($44^{\circ}10'1.17''S$, $15^{\circ}50'49.23''I$)

Unutar manje i u gornjem dijelu gotovo zaravnjene uzvisine (102 m/nv), oko 160 m južno od zaseoka Babića u Nadvodi (Sl. 10), evidentiran je lokalitet koji nije označen na topografskim kartama kao ni u domaćoj stručnoj literaturi. Lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod imenom Gradinica.¹¹

SLIKA 19. Zračna snimka Gradinice u Nadvodama (Maja Grgurić)

SLIKA 20. Ulomci keramike s Gradinice u Nadvodama (Marina Jurjević)

Njegovi, u osnovi pačetrovinasti bedemi zatvaraju izduženi prostor dimenzija oko 120 × 50 m. Izgrađeni su od krupnijeg amorfno kamena (Sl. 19). Širina danas razasutog bedema iznosi oko 15 m. Unutar naselja i po površini bedema evidentirani su ulomci prapovijesne keramike s primjesama (Sl. 20). Gradina je gotovo sa svih strana okružena većim i manjim poljima, dok u podnožju, na udaljenosti od oko 340 m, protječe rijeka Zrmanja.

7. Ćosina glavica, Nadvode ($44^{\circ}9'55.03''S$, $15^{\circ}51'38.90''I$)

Unutar uzvisine smještene istočno od zaseoka Ćose u Nadvodama nalazi se položaj na topografskim kartama označen kao Ćosina glavica. Na položaju su evidentirani ostatci izduženog suhozidnog objekta dimenzija oko 110 × 65,5 m koji se sastoji od niza četvrtastih struktura različitih dimenzija koje su u recentnije vrijeme najvjerojatnije korištene u vojne svrhe. Strukture, za čiju je gradnju iskorišten kamen s bedema, zadržale su njegov izvorni oblik (Sl. 21 i 22).

Gotovo po sredini navedenog „objekta“ evidentiran je, u većoj mjeri devastiran, grobni humak izrađen od krupnog i sitnog amorfno kamena, sačuvanog promjera oko 24,5 metra (Sl. 23 i 24). Humak je kod lokalnog stanovništva poznat pod imenom Ćudića gromila.¹² Pregledom humka nije utvrđeno postojanje kamenog vijenca kao ni prisutnost pokretnog arheološkog materijala. Unutar humka evidentirana je većim dijelom devastirana grobna

11 Podatci o postojanju i imenu lokaliteta prikupljeni su od Miroslava Milića iz Nadvoda, dok je Milorad Milić iz Nadvoda potvrdio ime lokaliteta.

12 Podatak o imenu uzvisine i grobnog humka prikupljen je od mještanke Nadvoda gospođe Mare Kovačević.

SLIKA 21. Zračna snimka Ćudića gromile na Ćosinoj glavici (Maja Grgurić)

SLIKA 22. Pogled na grobni humak na Ćosinoj glavici s istoka (Marina Jurjević)

raka kvadratičnog oblika. Izrađena je od većeg i manjeg amornog kamena, s nabacanim kamenjem u središnjem dijelu. Rubni dio humka djelomično je obrastao vegetacijom.

Prema navodima lokalnog stanovništva veća koncentracija kamenih humaka nalazi se na uzvisini smještenoj sjeveroistočno od lokaliteta Gradinica i zaseoka Babića u Nadvodama. Položaj je poznat pod imenom Grumilica.¹³

SLIKA 23. Pogled s jugoistoka i sjeverozapada na ostatke objekta kružne osnove (Marina Jurjević)

SLIKA 24. Grobna raka unutar grobnog humka na Ćosinoj glavici

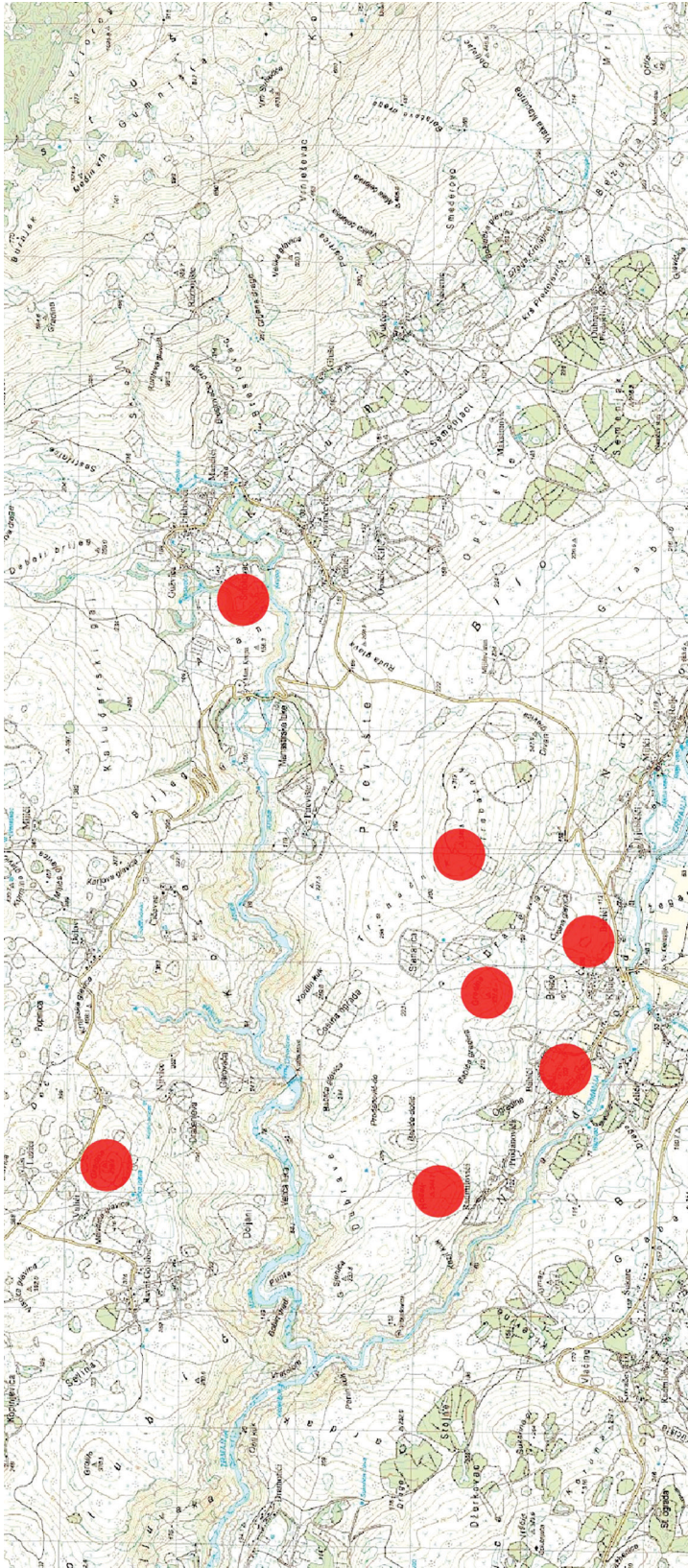
13 Podatci su prikupljeni od Miroslava Milića iz Nadvoda.

Zaključna razmatranja

S obzirom na raspoloživa financijska sredstva i činjenicu da su terenska istraživanja arheološke baštine provedena tijekom travnja i svibnja 2018. godine, u vrijeme najvećeg bujanja vegetacije, a samim time i smanjene preglednosti terena, istraživanja su bila ograničena na detaljan pregled gradinskih naselja na području obuhvata studije. Veća koncentracija gradinskih naselja evidentirana je na području današnjeg naselja Nosak, k. o. Žegar, gdje se na potezu od oko 3 km zračne udaljenosti nalaze četiri uzvisine (Nosak, Babića gradina, Ćosina gradina i Trebačnik) od kojih su tri (Nosak, Ćosina gradina i Trebačnik) obuhvaćene terenskim istraživanjima. Dok su unutar Ćosine gradine i gradine Trebačnik evidentirani dobro očuvani ostatci naselja utvrđeni bedemima te ulomci keramike, s druge strane unutar uzvisine Nosak nisu evidentirani tragovi naselja kao ni ulomci pokretne arheološke građe. Unutar uzvisine Nosak evidentirani su ostatci objekta kružne osnove bez prisutnosti pokretne arheološke građe koja bi omogućila preciznije datiranje njegova podizanja. Također, na području današnjeg naselja Nosak evidentiran je nov, do danas široj stručnoj javnosti nepoznat lokalitet Gradinica unutar kojeg su evidentirani ostatci naselja utvrđenog bedemima kao i ulomci grube prapovijesne keramike.

Na većini pregledanih lokaliteta (Gradina Veselinovića u Golubiću, Ćosina gradina, Gradinica i gradina Trebačnik u Nadvodama) prikupljeni su ulomci keramike grublje fature s primjesama čija bliža kronološka datacija zbog fragmentiranosti za sada nije moguća, izuzevši činjenicu da je riječ o ulomcima prapovijesne keramike. Izuzetak je gradina Smokovac u Krupi unutar koje je evidentirana pokretna arheološka građa koja upućuje na kontinuitet naseljenosti od potkraj prapovijesti preko razdoblja Rimskog Carstva pa sve do srednjeg vijeka, odnosno od 3. stoljeća pr. Kr. do 12. stoljeća.

Tijekom budućih istraživanja promatranog područja, uz evidenciju prisutnosti naseljenosti tijekom svih povijesnih razdoblja, posebnu pažnju treba obratiti na pripadajuće nekropole i komunikacije. Također, s obzirom na velik broj gradinskih naselja koja se nalaze uz lijevu i desnu obalu rijeke Zrmanje, idući od izvora do ušća u Novigradsko more, istraživano područje treba promatrati u širem prostornom kontekstu.

KARTA 3. Topografska karta s naznačenim položajima lokaliteta (M 1 : 25 000, izvor: <https://geoportal.dgu.hr/>)

Skica povijesnog razvoja istraživanog prostora

Marin ČURKOVIĆ

Područje istraživanja u sklopu ove studije poklapa se s prostornim obuhvatima naselja Golubića i Krupe te dijela naselja Žegara (Nadvode).

SLIKA 24. Rijeka Krnjeza (*Marin Čurković*)

Prikaz povijesnog razvoja istraživanog prostora još uvijek nije moguće utemeljiti na svim relevantnim izvorima jer oni do sada uglavnom, izuzevši arheološka istraživanja, nisu dovoljno istraženi. Stoga je za sada povijesni razvoj istraživanog prostora moguće pratiti u svjetlu šireg prostora Bukovice i povijesnih zbivanja na tom prostoru.

U ranom srednjem vijeku područje istraživanja nalazilo se u sklopu kneževine, a kasnije Kraljevine Hrvatske koja se nakon 1102. godine zajedno s drugim prostorima naseljenim Hrvatima našla se u zajedničkoj državnoj uniji s Ugarskom. Prošlost srednjeg vijeka na istraživanom je području slabo poznata, no vjerojatno je imala isti ili sličan kontinuirani tijek

kao i u susjednim krajevima sjeverne Dalmacije koji su sustavno i bolje istraženi.

Analogno ostatku Bukovice i Ravnih kotara može se zaključiti je da je i ovaj kraj u srednjem vijeku bio nastanjen stočarskim stanovništvom koje je živjelo u malim seoskim zajednicama koje su bile pod nadzorom hrvatskih velikaša poput Kurjakovića u Obrovcu. U susjednom Žegaru nalaze se ostatci utvrde koja je smještena na značajnoj prometnici koja je preko Benkovca – Bruške – Medviđe – Žegara (mostu u Žegaru) – Golubića – Muškovaca vodila dalje prema Velebitu i u unutrašnjost prema današnjoj Lici. Slično utvrdama u benkovčkom kraju (Lepuri, Budak, Otavac) kontrolirala je i čuvala ključne komunikacije koje se podižu u drugoj polovini 15. st.

SLIKA 25. Kula u Žegaru (Marin Ćurković)

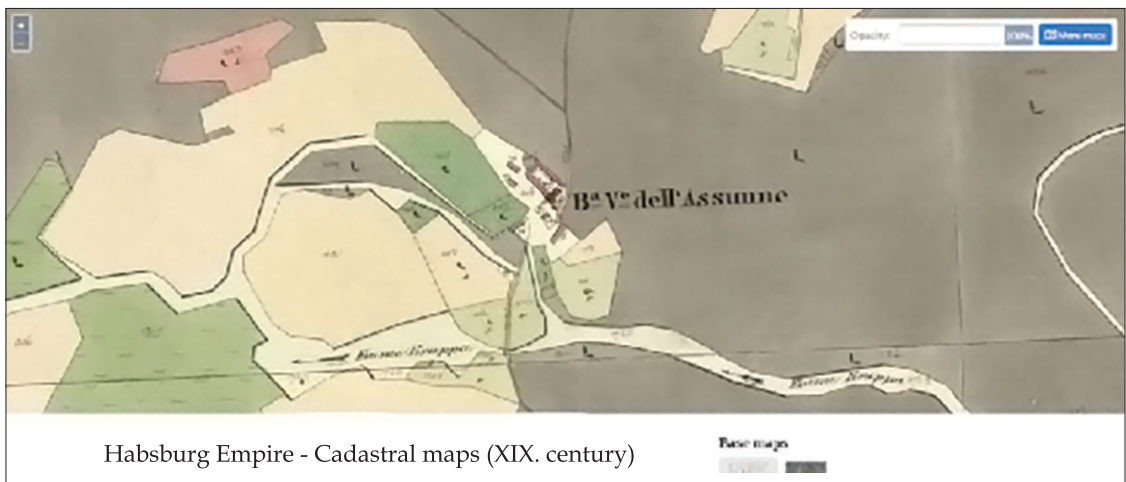
Dolaskom Osmanlija, nakon 1527. godine, ovo se područje nalazi u sastavu njihove države. Nakon osvajanja dalmatinskog zaobalja Osmanlije su osnivali Kliški sandžak. U sklopu sandžaka istraživano je područje podijeljeno između dviju nahija, nahija Bukovica i nahija Ostrovica, unutar kadiluka Skradin. U sklopu surgun sistema, odnosno revitalizacije osvojenog teritorija, osmanske vlasti naseljavaju ovaj napušteni prostor novim stanovnicima iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. Prema popisu Kliškog sandžaka iz 1550. godine spominju se sljedeća naselja: Žegri (Žegar) sa 6 kuća, Bilićani (Bilišane) sa 18 kuća u sastavu nahije Ostrovice i Bogatnik sa 19 kuća te Golubić sa 11 kuća u sastavu nahije Bukovica. Prema tom popisu u Golubiću se navodi 12 poreznih obveznika, ujedno i „glava“ obitelji. Spominje se vlasnik mlina iz Golubića, na rijeci Krupi. Navodi se i ime seoskog glavara koji

je imao titulu „primićure“, Nikola, sin Ivana (Veselinović 2010: 19).

Stanovništvo je bilo gotovo u potpunosti transhumantno stočarsko. Godine 1580. dolazi do administrativne promjene unutar Carstva te se formira novi Krčko-lički sandžak u koji ulaze i navedena naselja. Za vrijeme Kandijskog rata (1645. – 1669.) stanovništvo s navedenih prostora migrira na prostor Mletačke Republike, u okolicu naselja Islam i Zemunik. Nakon Kandijskog i Morejskog rata (1683. – 1699.) ovaj prostor dolazi pod mletačku upravu. Poslije toga se izbjeglo stanovništvo vratilo na svoja imanja, a ujedno dolazi i do vala novog naseljavanja stanovništva s područja Bosne i Hercegovine.

Početak 18. stoljeća mletačka uprava organizirala je uspostavu katastra s podacima o zemljišnim površinama i stanovništvu te su izrađene prve detaljnije karte prostora obuhvaćenog tim mjerničkim radovima. Naselje Golubić, ali i Krupa, s današnjim zaseocima, formiraju se tek poslije 1750. godine kada je iguman manastira Krupa Gavriilo Paravinja naselio stanovništvo iz Ravnih kotara, Žegara i Zelengrada (Veselinović 2010: 20). Stanovništvo se nastavilo baviti stočarstvom, dok se u okolici Žegara bavilo i poljoprivredom. Prestankom mletačke vlasti 1797. godine, mirom u Campoformiju, područje istraživanja potpada pod austrijsku upravu, nakon čega je nakratko ušlo u sastav francuske države u sklopu Dalmacije (1806. – 1809.), odnosno Ilirskih pokrajina (1809. – 1813.), pa ponovno pod austrijsku upravu sve do kraja Prvog svjetskog rata. Unatoč državno-administrativnim promjenama nisu zabilježene značajnije migracije stanovništva. Tadašnji stanovnici nastavili su se baviti prijašnjim zanimanjima.

Tijekom 18. i početkom 19. stoljeća dolazi do porasta broja stanovništva, koje je prema vjeroispovijesti u većini pravoslavno. U vezi s tim kao najznačajniji religijski lokalitet ovog prostora ističe se i manastir Krupa koji je smješten uz istoimenu rijeku, najveći prtok Zrmanje. O osnutku manastira postoje brojne legende koje nisu historiografski potvrđene nedvojbenim argumentima zbog čega je teško govoriti o točnom vremenu njegova osnivanja. Do stalnog razvoja i procvata manastira te dogradnje manastirskih zgrada dolazi tijekom 18. stoljeća. Današnji izgled manastir Krupa dobio je prilikom dogradnji 1855. kada je obnovljena i manastirska crkva.

KARTA 4. Manastir Krupa na katastarskoj mapi Habsburškog Carstva 1827. Izvor: URL 1

Nakon Prvog svjetskog rata sve do 1921. prostor istraživanja bio je pod okupacijom Kraljevine Italije, a nakon Rapalskog ugovora ulazi u sastav Kraljevine Jugoslavije. Nakon Drugog svjetskog rata prostor se nalazi u sastavu Hrvatske koja je do 1991. bila dio Jugoslavije. Nakon uspostave upravno-teritorijalnog ustroja u Republici Hrvatskoj istraživani se prostor administrativno nalazi u Općini Obrovac unutar Zadarske županije.

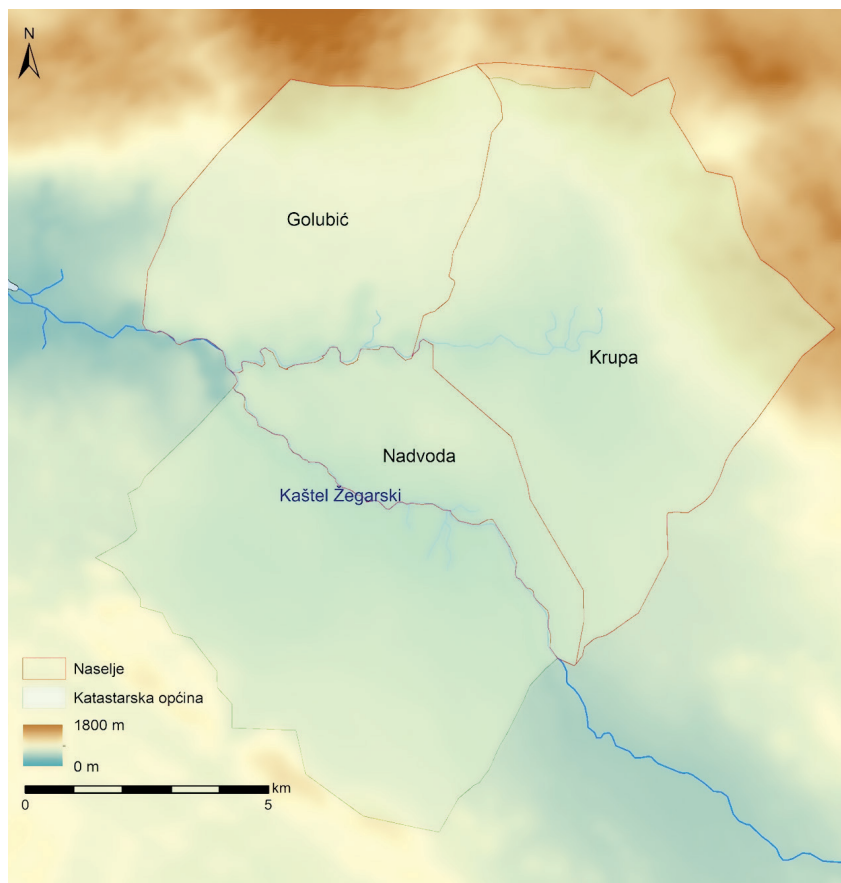

Društvenogeografske značajke prostora

Ante BLAĆE

S obzirom na društvenogeografski vid istraživanja, prostorni obuhvat određen je na temelju granica katastarskih općina, odnosno naselja (Karta 5). Razlog je tomu činjenica što se na razini katastarskih općina prikupljaju podatci o kategorijama korištenja zemljišta (koji su jedan od temelja geografskog razmatranja krajolika), a na razini naselja demografski podatci. Tri katastarske općine (k. o.) koje su uzete u razmatranje jesu Golubić, Krupa i Žegar, dok su tri naselja Golubić, Krupa i Nadvoda. Dok se k. o. Golubić i Krupa uglavnom poklapaju s prostornim obuhvatnima naselja Golubića i Krupe, k. o. Žegar obuhvaća naselja Nadvodu, Bogatnik, Kaštel Žegarski i Komazece. Prema tome, ako se u obzir uzmu naselja, onda je površina istraživanog područja 102 km², a ako se uzmu u obzir k. o., onda je površina 147 km². U tekstu će biti istaknuto kad je riječ o k. o., a kad o naseljima.

KARTA 5. Područje istraživanja

Istraživano područje prostire se na području Bukovice s Pozrmanjem, u sjevernom djelu Zadarske županije. Bukovica je fizionomska regija određena krškim pobrđem, subsredozemnom klimom i manjim površinama obradivog zemljišta (skeletna tla na laporima i vapnencima, crvenica) (Kos 1987; Magaš 2013). Područje uz rijeku Zrmanju je Pozrmanje i čini prijelaz prema južnim padinama Velebita. I rijeka Zrmanja i njezina pritoka Krupa većim dijelom svojeg toka na istraživanom prostoru tvore strme kanjone, a tek manjim dijelom teku zaravnjenim područjima koja su ujedno agrarno vrijedne zone (Žegarsko polje, Manastirske luke). Zbog tisućljetne ispaše i sječe šuma za dobivanje ogrjeva prostor Bukovice većinom je ogoljeli krški teren koji ipak u suvremeno vrijeme lokalno obilježava postupna obnova raslinja.

Historijskogeografski razvoj

Na temelju dostupnih arhivskih materijala, ponajprije starijih kartografskih prikaza iz državnih arhiva u Zadru i Splitu, objašnjen je historijskogeografski razvoj istraživanog prostora. Naglasak je na razvoju kulturnog krajolika u vidu korištenja zemljišta kao i drugim spoznajama koje bi mogle koristiti projektu. S obzirom na malu površinu istraživanog područja i činjenicu da do 18. st. nisu izrađivane karte krupnijeg mjerila, historijskogeografski razvoj tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka te dijela ranonovovjekovlja nije uzet u

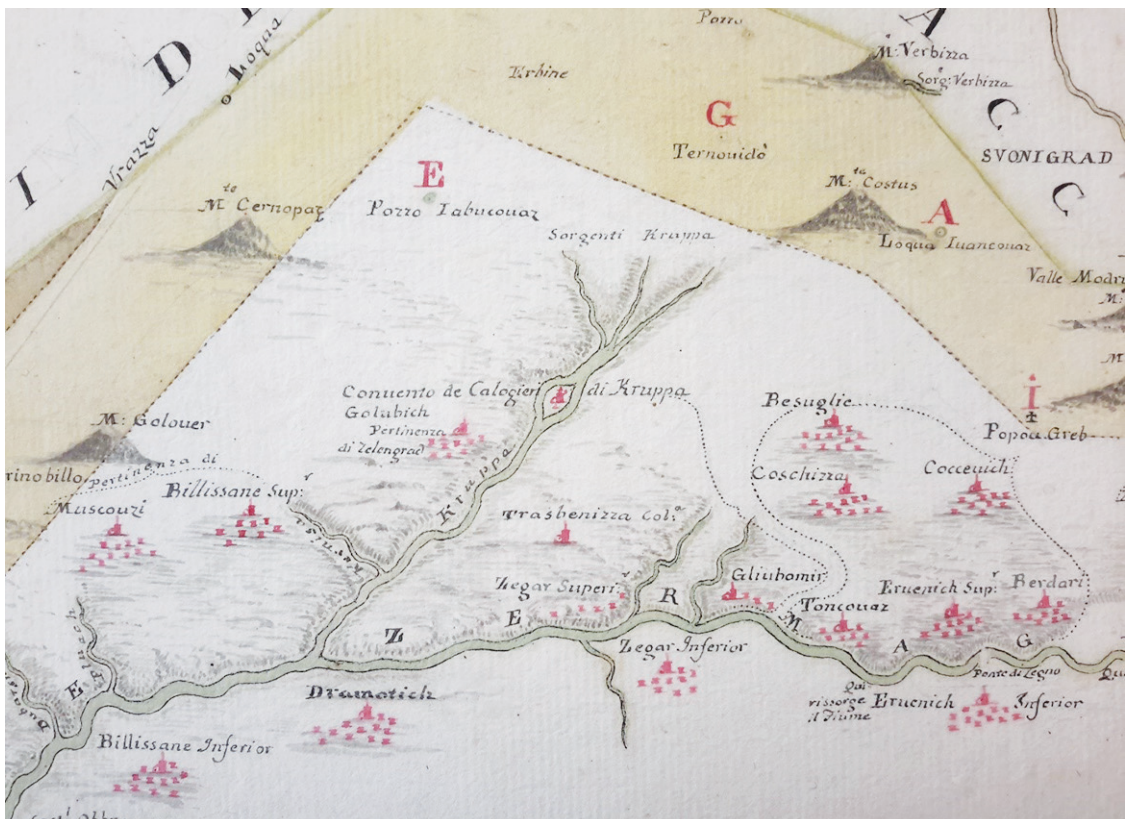

KARTA 6. Istraživani prostor na karti Gornjeg zadarskog okruga, 1709. Izvor: *Topografico del Contado di Zara*, Državni arhiv u Zadru

obzir. Dodatan je razlog činjenica da je današnji kulturni krajolik rezultat razvoja od 18. st., a da su ranija postignuća gotovo u potpunosti nestala zbog osmanskog osvajanja i mletačke rekonkviste.

Jedne od najstarijih karti krupnijeg mjerila na kojima je razmjerno detaljno prikazan istraživani prostor su one koje su nastale za potrebe mletačkog katastra (Karta 6). Naime, nakon oslobođenja Ravnih kotara i Bukovice od Osmanlija u Morejskom ratu 1684. – 1699., Mletačka Republika nastojala je stabilizirati prostor naseljavanjem stanovništva koje je došlo u vlasništvo, a zauzvrat su morali služiti kao vojnici u slučaju rata. Zbog toga je Republika početkom 18. st. organizirala izmjeru oslobođenih prostora, uspostavu katastra s podacima o površinama zemljišta i broju stanovnika za oslobođena naselja i izradu preglednih karata. Na karti koja je rezultat te izmjere vidljivo je da je Žegar postojao kao naselje, Golubić još ne, a na području Krupe postojao je samo manastir. Žutom bojom označene su oranične površine (Žegarsko polje), dok su ostatak prekrivali brdoviti i kameniti pašnjaci i šume. Te su kategorije, prema podacima katastra iz 1709., kategorizirane kao neplodno, tj. nekorisno zemljište (Tablica 1).

Sljedeći prikaz nastao je sredinom 18. st. (Karta 7), a vezan je za reviziju katastra, odnosno vlasništva nad česticama. Naime, došlo je do sukobljavanja između starosjedilaca i novopridošlih stanovnika pa je mletačka uprava taj spor nastojala razriješiti utvrđivanjem stvarnog vlasništva u vidu novog, tzv. Grimanijeva katastra. Nastao je samo za pojedina naselja i samo

KARTA 7. Istraživani prostor na topografskoj karti Obrovca, oko 1750. Izvor: *Dissegno topografico della Montagna Veneta detta la Morlacca*, Državni arhiv u Zadru

su zabilježene površine čestica, ne njihove kategorije. U estetskom smislu većina karata nastalih za potrebe Grimanijeva katastra kvalitetno su izrađene, uz pokoji novi podatak o naseljima i toponima. Žegar se počeo diferencirati na gornji (Nadvodu) i donji (današnji Kaštel Žegarski). Zanimljivo je da je ispisan i toponim *Trasbenizza Colina* (danas prema topografskoj karti brdo Trebačnik) s oznakom za objekt/utvrdu? Na tom mjestu su prema suvremenim zračnim snimkama vidljivi suhozidni bedemi prapovijesne gradine (više vidi Jurjević i Ikić, ova studija).

Najdetaljniji prikaz prostora triju katastarskih općina nastao je 1826. Naime, od 1823. do 1838. u sklopu franciskanske izmjere obuhvaćen je prostor tadašnje Kraljevine Dalmacije kao dijela Habsburške Monarhije i uspostavljen katastar koji ujedno čini temelj današnjeg katastra i rada Državne geodetske uprave. Tad su osnovane i katastarske općine, a za svaku općinu izrađen je katastarski plan s prikazom svih čestica i s kategorijama korištenja zemljišta te ekonomski operati. Ekonomski su operati dokumenti koji sadrže geografski i gospodarski opis katastarskih općina.¹

Gledajući u cjelini, većina istraživanog prostora bila je prekrivena šumama, šumovitim pašnjacima ili degradiranim oblicima šume (siva boja), potom pašnjacima (svjetlozelena), dok su oranice (narančasta/bež) zauzimale manje udjele u površinama. To je odraz prirodnih obilježja terena i društvenog razvoja. Naime, s obzirom na izraženu krševitost terena i manjak plodnih površina prevladavajuće kategorije zemljišta bile su šume i pašnjaci. S druge strane, zbog dugotrajnog razdoblja mletačko-osmanskih ratova od 16. do 18. st. koje se odrazilo na česte migracije stanovnika, jedini način gospodarskog vrednovanja zemljišta bilo je ekstenzivno stočarstvo. Od početka 18. st. traje razdoblje stabilizacije naseljenosti i postupnog rasta broja stanovnika zbog kojih je rasla i potreba za hranom. Zbog toga su se postupno širile i oranice. Vinograda (ružičasta boja) tada u istraživanom prostoru gotovo i nije bilo jer je tradicija uzgoja vinove loze ponajprije bila vezana uz priobalje i otoke, a zahtijevala je i višestruko veći broj radne snage nego oranice. Zbog najkvalitetnijeg niza podataka kao primjer promjena korištenja zemljišta uzeta je u obzir k. o. Žegar.

TABLICA 1. Površine kategorija korištenja zemljišta u Žegar (1709.) i k. o. Žegar (1844., 1900.) u ha

Godina	oranice	vrtovi	vinogradi	livade	pašnjaci	šumoviti pašnjaci	šume	neobrađeno	neplođno	UKUPNO
1709.	252,0	0,0	1,1	39,8	0,0	0,0	0,0	0,40	3788,3	4081,6
1844.	625,3	9,4	0,0	12,9	1153,2	1195,7	0,0	0,0	92,0	6004,9
1900.	492,0	16,0	22,0	5,2	1488,0	0,0	3879,0	0,0	101,8	6004,0

Izvori: *Estratto della rendita censibile del catasto stabile, risultante in evasione dei reclami Comunali dietro decisione dell'Eccelso I. R. Governo, Comune di Xegar*, Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, 1849., HR-DAST-152, kutija 753., *Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću, XIV. Dalmacija*, C. KR. središnja statistička komisija, Beč, 1908., Rimac, 2012.

1 Za potrebe projekta napravljeno je nekoliko fotografskih snimaka listova planova triju katastarskih općina. Nisu snimljeni svi listovi svih općina jer ih je ukupno više od 150 (veličine A3). Svaki list pokriva razmjerno mali prostor jer su rađeni u krupnom mjerilu (1 : 2880).

Razlika u ukupnoj površini između 1709. s jedne te 1844. i 1900. godine s druge strane postoji zbog toga što su tek 1820-ih uspostavljene katastarske općine, koje su se samo ponekad temeljile na granicama naselja iz ranijih razdoblja. Nije postojala ni stroga klasifikacija između pašnjaka, pašnjaka s drvećem (šumovitog pašnjaka) te šuma, zbog čega promjene izgledaju izražene iako se uglavnom radilo o površinama za uzgoj stoke.

Prema katastarskim podacima uzgoj žitarica i stoke činili su temelj egzistencije stanovnika. U ekonomskim opisima stoji da su se najviše uzgajale pšenica, raž, ječam, pir, proso i kukuruz, ali da je način uzgoja zastario i neproduktivan. Krševiti pašnjaci predodredili su područje za uzgoj stoke sitnog zuba tako da je npr. u k. o. Žegar 1844. godine od 7636 komada stoke 7180 (gotovo 95 %) bilo ovaca i koza, a ostalo su bila goveda, konji, magarci i svinje. U k. o. Žegar 1709. – 1900. broj stoke se primjetno povećao (Tablica 2), a taj se proces nastavio do otprilike sredine 20. st. nakon čega je došlo do značajnog pada stoke, uvjetovanog napuštanjem poljoprivrede i zaposlenjem u drugim djelatnostima (industrija, promet, trgovina itd).

TABLICA 2. Kretanje broja stoke u Žegaru (1709.) i k. o. Žegar (1844. i 1900.)

Godina	konji	goveda	ovce	koze	svinje	UKUPNO
1709.	151	988	4527		0	5666
1844.	104	306	3965	3215	46	7636
1900.	177	727	4990	4663	348	10905

Izvori: *Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću, XIV. Dalmacija*, C. KR. središnja statistička komisija, Beč, 1908., *Operato dell'Estimo censuario del Comune di Xegar* Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, 1844., HR-DAST-152, kutija 753., Rimac, 2012.

S obzirom na prevladavajuće oblike poljoprivrede, prehrana se sastojala od žitarica, palente, mlijeka, sira, ovčjeg i kozjeg mesa. Budući da vlastitog vina nisu imali, stanovnici istraživog prostora kupovali su ga na tržnicama u Obrovcu ili drugim mjestima.

Stambene objekte činile su kamene kuće djelom građene u suho, bez veziva i pokrivene slamom, a djelom ožbukane i prekrivene kamenim pločama. Kuće su građene na geografski povoljnim lokacijama: rubovima polja ili manjih dolaca s obradivim zemljištima, na prisojnim stranama brda, dalje od mogućih poplavnih zona. Uglavnom se radilo o više zaselaka s većim ili manjem brojem objekata za stanovanje i stoku, u vlasništvu jedne ili više porodica.

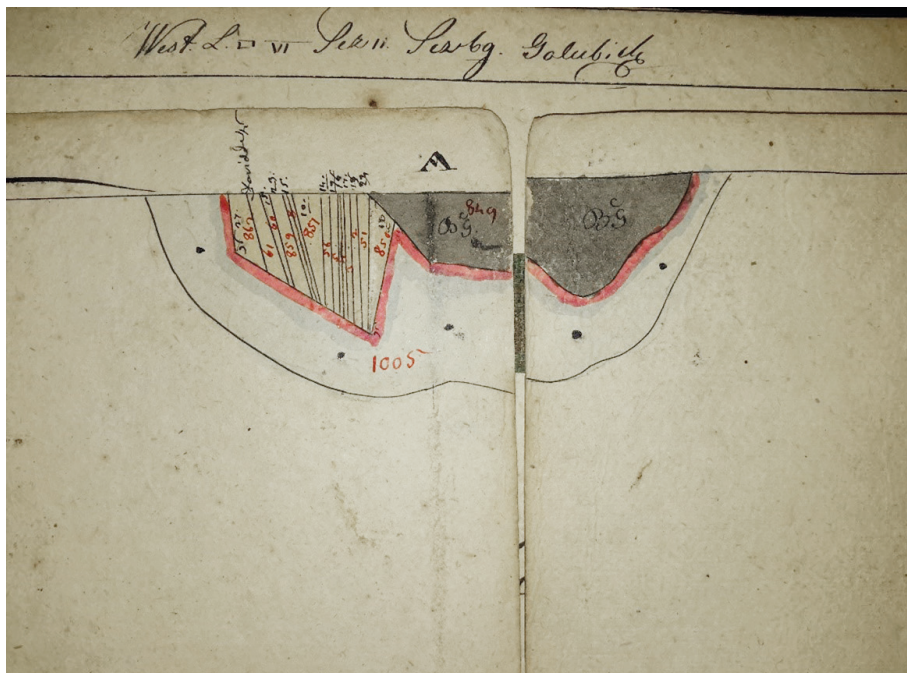
KARTA 8. Katastarska općina Žegar – isječak uz rijeku Zrmanju u središnjem dijelu k. o., prostor Žegarskog polja, 1826. Izvor: *Elenco delle Mappe catastali esistenti nell'Archivio Reale di statio compilate nell'anno 1830, Comune di Xegar, Državni arhiv u Zadru*

KARTA 9. Katastarska općina Žegar – isječak uz rijeku Krupu (jedna od luka), 1826. Izvor: *Elenco delle Mappe catastali esistenti nell'Archivio Reale di statio compilate nell'anno 1830, Comune di Xegar, Državni arhiv u Zadru*

Na temelju katastarskih karata pokušali smo locirati Kudin most i utvrditi kad je otprilike izgrađen. Na Karti 12 prikazan je malen dio k. o. Golubić, jedan od zavoja Krupu, gdje se danas nalazi Kudin most, ali tu nije prikazan. Očito nije bio izgrađen tada (1826.), nego u kasnijim razdobljima.

KARTA 12. Katastarska općina Golubić – isječak uz rijeku Krupu, 1826.

Izvor: *Elenco delle Mappe catastali esistenti nell'Archivio Reale di statio compilate nell'anno 1830, Comune di Golubich, Državni arhiv u Zadru, Uprava katastarskih izmjera, HR-DAZD-382, 80.*

Topografska karta u mjerilu 1 : 25 000 nastala je nešto kasnije, u razdoblju 1851. – 1854., i također donosi pregled korištenja zemljišta (žuto – oranice, zeleno/plavo – pašnjaci, sivo/smeđe – šume), ali s većim stupnjem generalizacije. Uočljivo je da ni na toj karti nije prikazan Kudin most. To znači da ili još nije bio izgrađen, što je vjerojatnije, ili nije smatran dovoljno važnim objektom da ga se prikaže, što je manje izgledno.

KARTA 13. Topografska karta koja je nastala kao rezultat franciskanske geodetske izmjere istraživanog područja, oko 1850. Izvor: URL 2

KARTA 14. Istraživano područje oko Kudina mosta. Izvor: URL 2

Ni na sljedećoj dostupnoj topografskoj karti nastaloj u drugoj polovini 19. st. nije vidljiv Kudin most. Karta je nešto bogatija toponimima, a različite boje ponovno se odnose na različite kategorije zemljišta.

KARTA 15. Topografska karta francijozefinske izmjere istraživanog područja, 1869. – 1887. Izvor: URL 3

KARTA 16. Istraživano područje oko Kudina mosta. Izvor: URL 3

Demografske značajke prostora

Lena MIROŠEVIĆ

Promatrani prostor koji uključuje naselja Golubić, Krupu, Nadvodu, Bogatnik, Kaštel Žegarski i Komazece tradicionalno je slabo naseljen. Slaba naseljenost zapravo je „duboko“ demografsko obilježje cijele Bukovice. O lošoj demografskoj situaciji svjedoči podatak iz 1829. godine (Kozličić i Bralić 2012) kada je zbog slabe ljetine velik broj stanovništva na području Bukovice trebao pomoć u hrani i novcu. Javnim radovima vlast je pokušala zaposliti lokalno stanovništvo ne bi li tako smanjila posljedice krize. O ukupnom kretanju broja stanovnika tog vremena govore službeni podatci tzv. *predmodernog*¹ popisa stanovništva iz 1830. godine (Tablica 3).

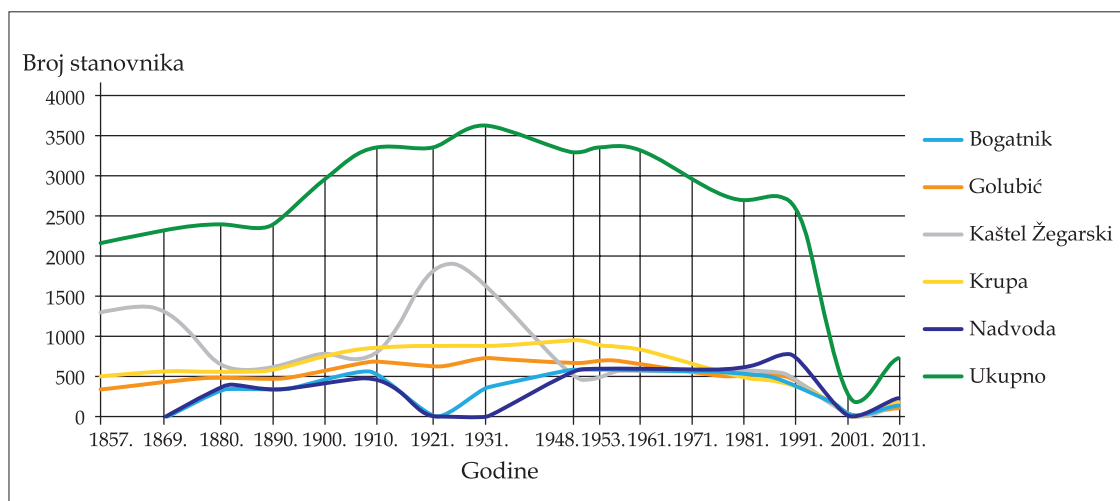
TABLICA 3. Ukupan broj stanovnika prema vjeroispovijesti i domaćinstvima za općine Golubić, Krupa i Žegar 1830. godine

Kotarsko poglavarstvo: Obrovac	Stanovništvo prema vjeroispovijesti			Stanovništvo prema domaćinstvima	
	Općine:	Katolici	Pravoslavci	Ukupno	Broj kuća
Golubić	0	198	198	29	29
Krupa	0	313	313	46	46
Žegar	0	1064	1064	167	167

Izvor: M. Kozličić, A. Bralić (2012): Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828. – 1857. godine, Zadar.

Učestale nerodne godine (1834., 1846., 1853., 1873., 1882.), hajdučija i lihvarstvo bili su glavni razlozi sporog oporavka demografske slike Bukovice (Peričić 2006). Značajniji demografski opravak zabilježen je od 1890. godine u svim promatranim naseljima te je ponegdje zadržan sve do popisne 1953. godine (Sl. 13). Oscilacije u kretanju broja stanovnika u pojedinim popisnim godinama (1857., 1869., 1921. i 1931.) zapravo su rezultat popisne metodologije. Naime, podatci za naselja Bogatnik (u popisnim godinama 1857., 1869. i 1921.) i Nadvodu (u popisnim godinama 1857., 1869., 1921. i 1931.) iskazani su pod naseljem Kaštel Žegarski. Sukladno s tim, i naselje Kaštel Žegarski bilježi u navedenim popisnim godinama značajan rast broja stanovnika, što nije rezultat stvarnog demografskog rasta, nego statističkog okupljanja više naselja pod imenom jednoga.

1 Podatci prikupljeni od službenih državnih vlasti, ali koje su dostavili župnici/parosi.

GRAFIKON 1. Grafikon 1. Ukupno kretanje broja stanovnika po naseljima od 1857. do 2011. godine
Izvor: M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SRH 1857. – 1971.*, JAZU, Zagreb 1979., URL 5.

Iako tradicionalno agrarni prostor, usmjeren prema ratarskoj i stočarskoj proizvodnji, uspio je gotovo tri desetljeća zadržati stanovništvo i poslije Drugog svjetskog rata. Međutim, monokulturna poljoprivreda, loša prometna povezanost te nerazvijenost drugih gospodarskih djelatnosti utjecali su na sve značajnije demografsko osipanje od sedamdesetih godina 20. stoljeća. Izraziti pad broja stanovnika uslijedio je nakon Domovinskog rata. Tada je u svim promatranim naseljima došlo do gubitka više od 90 % stanovništva.

Drugo demografsko obilježje promatranog prostora dominacija je pravoslavnog stanovništva koja je prisutna tijekom svih promatranih popisnih godina (1830., 1900., 1991., 2001. i 2011.).

TABLICA 4. Ukupan broj stanovnika prema spolu, vjeroispovijesti i materinskom jeziku 1900. godine

Kotarsko poglavarstvo: Benkovac Sudski kotar: Obrovac Naselja:	Ukupan broj stanovnika	Stanovništvo prema spolu		Stanovništvo prema vjeroispovijesti			Stanovništvo prema materinskom jeziku		
		Muško	Žensko	Katolici	Pravoslavci	Ostali	Njemački	Srpsko-hrvatski	Talijanski
Golubić	573	311	262	0	573	0	0	573	0
Krupa	749	409	340	5	744	0	0	749	0
Žegar	1645	907	738	4	1641	0	0	1645	0

Izvor: Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću, obrađen na temelju rezultata narodnog popisa od 31. prosinca 1900.

TABLICA 5. Ukupan broj stanovnika prema vjeroispovijesti 1991., 2001. i 2011.

Naselja	1991.						2001.						2011.					
	Ukupno		Katolici		Pravoslavci		Ukupno		Katolici		Pravoslavci		Ukupno		Katolici		Pravoslavci	
Bogatnik	470	100%	0	0%	470	100%	74	100%	1	1,4%	73	98,6%	131	100%	1	0,8%	130	99,2%
Golubić	478	100%	2	0,4%	476	99,6%	36	100%	1	2,8%	35	97,2%	132	100%	0	0%	132	100%
Kaštel Žegarski	480	100%	5	1,1%	475	98,9%	53	100%	8	15,0%	45	84,9%	135	100%	6	4,4%	129	95,6%
Krupa	412	100%	2	0,5%	410	99,5%	57	100%	5	8,8%	52	91,2%	127	100%	3	2,4%	124	97,6%
Nadvoda	750	100%	36	4,8%	714	95,2%	50	100%	8	16,0%	42	84,0%	170	100%	0	0%	170	100%

Izvor: Stanovništvo po vjeroispovijesti po naseljima

Etnološke osobitosti promatranog područja

Matija DRONJIĆ, Mario KATIĆ, Jadran KALE

Suvremeno naselje Golubić, koje bi bilo pod neposrednim utjecajem zaštite prostora od Zrmanje do Krupe, sastoji se od 20 zaselaka: Buljevac, Drage, Vulići, Bilići, Donji Čabrići, Peruni, Velići, Ravni Golubić, Donji Vulići, Lužići, Centar-Zagradine ili Za Gradinom, Kudići, Pardije-Nusak, Trnovače, Gornji Čabrići, Popina, Ruja, Doci, Dolovi i Čičevac. Zaselak Mijići na samoj je „granici“ Golubića i Krupe, pa se često njegovi seljani izjašnjavaju na jedan ili drugi način (kao Golubićani ili Krupljani) (Veselinović 2010: 13).

Upravo je Golubić, svakodnevni život njegova stanovništva, privreda, dakle preživljavanje, pa samim time i kultura te folklorni oblici, uvjetovan i oblikovan prvenstveno rijekom Krupom, njezinim kanjonom i pritocima kao što je rijeka Krnjeza. Kanjon rijeke Krupe lokalno stanovništvo naziva Brina. Najvećim dijelom prolazi kroz Golubić, od manastira Krupa sve do ušća u rijeku Zrmanju u duljini od otprilike 7 km. Rijeke Krupa i Krnjeza te njihovo oblikovanje života i kulture primarno naselja Golubića, ali i naselja Krupe na izvoru istoimene rijeke, bile su temeljni preduvjet naseljavanja stanovništva, ali i razlog ostanka i preživljavanja, što su pokazali prethodni dijelovi studije. Njihova se uloga primarno očituje u omogućavanju pitke vode u vremena presušivanja bunara i gusterni u zaseocima (Veselinović 2010: 107), što je iznimno važno s obzirom na činjenicu da je osnovni način privređivanja bilo stočarstvo. Nadalje, upravo pored tih rijeka nalaze se i najplodnija područja obradiva zemljišta koja su se natapala iz „jaruga“. „Jarugama“ se voda dovodila do oranica i „vrtala“ (Veselinović 2010: 107). Zbog ograničene količine kvalitetne obradive zemlje, zemlja se obrađivala duž cijelog kanjona rijeke Krupe, od manastira Krupa do njezina utoka u rijeku Zrmanju. Na isti način obrađivala se i zemlja u kanjonu rijeke Krnjeze iako je taj prostor neusporedivo manji od kanjona Krupe. Najveća obradiva površina i najvrjednija zemlja nalazi se u lukama u neposrednoj blizini Kudina mosta. Tu zemlju koristile su obitelji Pardije, Kudići, Peruni i Lužići. U lukama se primarno uzgajao kukuruz koji je bio osnovna žitarica. Niz tok rijeke Krupe od luka nalaze se i „vrtli“ u kojima se uglavnom sijao grah, a sadili su se kupus i krumpir. Vrtle su koristili Panelini i Vulići (Veselinović 2010: 107).

Uz stočarstvo i poljoprivredu koja je bila uvjetovana rijekama, neodvojiva je i izgradnja, korištenje i kultura mlinova, odnosno vodenica. U Brini je postojalo nekoliko mlinova. U Golubiću je bio mlin kod Radova buka, kod Kudina mosta i na Sedrama. Kasnije je mlin koji se nalazio na Sedrama preseljen kod Babina grada. Osim u Golubiću postojali su mlinovi i na širem području, primjerice kod manastira Krupa, u Ljubičićima (naselje Krupa) (Veselinović 2010: 134). Mlinovi su građeni od vapnenca i sedre, pokriveni vapnenačkim pločama. U društvenom kontekstu bili su podijeljeni između više kuća (obitelji) koje su za-

jednički gradile mlinove te su zatim dijelile dobit – „ujam“ u brašnu. Svaki suvlasnik mlina imao je „svoj dan“ u mlinu i tog bi dana sav „ujam“ išao njemu. „Ujam“ je bio oko 7 % (odnosno „varićak“ – 7 kg) od „šinika“ (oko 100 kg) (Veselinović 2010: 134).

SLIKA 26. Kanjon rijeke Krupe. Sedre, Kudin most i Luka (*Jadran Kale*)

SLIKA 27. Kanjon rijeke Krupe. Sedre, Kudin most i Luka (*Jadran Kale*)

SLIKA 28. Kanjon rijeke Krupe. Sedre, Kudin most i Luka (*Jadran Kale*)

SLIKA 29. Kudin most (*Jadran Kale*)

Kudin most

Vrlo važan za svakodnevni život stanovništva, komunikaciju, ali i povezivanje sa susjednim naseljem Žegarom te u suvremenom dobu središnji objekt kulturnog krajolika – Kudin most – nalazi se petstotinjak metara od ušća rijeke Krnjeze u Krupu, u kanjonu rijeke Krupe, podno sela Golubića, tj. njegova zaseoka Veselinovića. Kudin most zidan je tehnikom suhozida, raščlanjen s dvanaest sedrenih svodova i tri manja propusta. Dugačak je 109 metara, a prosječna širina mu je 1,5 metar. Prema predaji graditelj je bio lokalni majstor (detaljnije vidi pod *predajni krajolik*). Most je u prošlosti bio poveznica između brojnih zaselaka Golubića i sela Žegara na rijeci Zrmanji, a njime su se koristili i stanovništvo i stoka.

Kudin most je „sagrađen u doticaju s najvećom lokalnom »lukom«, obradivom površinom čijim usjevima je bila namijenjena i mlinica s dotokom vode kroz prve lukove mosta. Staza preko mosta vodi do pasišta i lokalnih sajmišta u Erveniku i Kistanjama.“ (Kale 2018).

„Prvi je popravak pod nadzorom arhitekta iz Konzervatorskoga odjela u Zadru učinjen 2003., nakon čega je Park prirode most uključio u planinarski itinerar i postavio obavijesnu ploču. Most je kao kulturno dobro preventivno registriran 16. travnja 2005. godine. Formalnu poteškoću pred trajnu registraciju (provedenu 24. travnja 2013.) činio je njegov riječni smještaj izvan katastarske čestice, no sadržajno je najvažniju otežicu održavanja mosta predstavljao nedostatak stanovnika u Veselinovićima, zaselku sela Golubić, izbjeglih u ratu. Njihov povratak u godinama nakon prvoga popravljivanja mosta omogućio je rješavanje krajobraznoga funkcioniranja mosta, koji se nadovezuje na stazu koja od Veselinovića vodi do Velike luke, najveće od sedam obližnjih zemljišta nataloženih u okukama rijeke, produžava-

jući u smjeru Žegara i sajmenе komunikacije s Kistanjama, koja je bila vitalna u godinama stasavanja toga mjesta kao trgovačkoga središta Bukovice početkom 20. stoljeća. Velika luka se kao oranica s mostom vezivala upravljanjem pritiska vode za navodnjavanje kroz njegove najniže lukove, a dio je vode upravljen k mlinici za ondje uzgojeni kukuruz. Sigurnost mosta izravno ovisi o protočnosti kanala za usmjeravanje toka kroz lukove mosta. Najduži među njima doseže dvadesetak metara, tako da se može reći kako ukupna građevina mosta ima svoj vidljivi dio u lukovima i nevidljivi dio pod vodom pred njima, 23 no konzervacijom su 2003. obuhvaćeni samo načeti lukovi. Zarastanje dovodnih kanala i začepijvanje protoka dovodi do kritičnih porasta bujičnih vodostaja te voda pri dosezanju zaglavnih sedrenih kamenova lukova izbija te dijelove pa nastavlja urušavanjem i otplavlivanjem nižih sedrenih blokova. Zbog toga se sastavnim dijelom popravka i prevencije bujičnih šteta pokazalo kontinuirano čišćenje riječne vegetacije i naplavina u lukovima te održavanje tih kanala što su u sklopu konzervatorskoga projekta ručnim alatom učinili seljani. Dijelovi lukova koji su otplavljeni izvan dohvata u popravku su (koji je obavila licencirana tvrtka) zamijenjeni sedrom, što se u dogovoru s Parkom prirode iz obližnjih podzida nadomjestilo vapnencem. Djelotvoran popravak je, dakle, postao moguć tek poratnim povratkom stanovništva susjednih sela i primjenom lokalno kondicioniranoga znanja.“ (Kale 2016: 168–169).

Predajni krajolik

Naselja na istraživanom području karakteristična su za brdsko-planinska područja, relativno udaljena jedna od drugih, s mnogim raštrkanim zaseocima. Njihova najizraženija značajka u suvremenosti jest vrlo mali broj stanovnika pretežno starije životne dobi. Sugovornici su istaknuli kako su sela polovinom 20. stoljeća bila „živa“, jasno aludirajući na dramatičnost sadašnjeg stanja. U nedostatku mlađih naraštaja i lokalna memorija počela je nestajati pa su na upite o predajama o određenim točkama u krajoliku gotovo svi kazivači potvrđivali postojanje pojedinih elemenata, ali su konstatali kako su ih ili zaboravili ili na njih tijekom mladosti nisu obraćali pažnju. Primjerice, kazivač iz Pirevišta (Krupa) sa žaljenjem je ustvrdio:

„Tada kad sam bio mlad, ja to nisam pito, a sad nemam nikoga da pitam.“

Prikupljena građa uglavnom se sastoji od fragmentiranih priča koje više ili manje ubiciraju dehistorizirane elemente društvenog sjećanja ili pučku fantastiku u okolni krajolik. Nažalost, arhivski etnografski izvori kojima bi se prikupljena građa mogla kontekstualizirati rijetki su i ne bave se istraživanim prostorom, već u najboljem slučaju njegovim rubnim područjem.¹

Zanimljivo je uočiti ponovnu iznimnu povezanost predaja uz Brinu i rijeku Krupu. Mo-

1 U dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku nalazi se nekoliko rukopisnih zbirki s područja Bukovice u kojima se paušalno spominje rubni dio prostora obuhvaćenog istraživanjem. Nikola Bonifačić Rožin (*Narodni običaji sjeverne Dalmacije*, 1959, RKP IEF 271) spominje manastir u Krupi i samostan u Karinu, ali u većini slučajeva nije u potpunosti jasno na koji se odnose podatci (kada se sagleda kontekst istraživanja, vjerojatnije je da se predaje odnose na karinski). Također, navodi običaje vezane za Svetog Trivuna Mišara kojeg se svetkovalo u Muškovicima.

tivski se najčešće pojavljuju predaje o premošćivanju rijeke Krupe, ali u kontekstu ljubavnih, sretnih ili nesretnih, događaja. Zaokupljenost rijekom te motivima razdvajanja i spajanja koje rijeka čini ne čudi ako u obzir uzmemo činjenicu da je, prema tradiciji, ženidba i udaja između stanovništva Golubića i Žegara bila vrlo česta, kao i trgovina te razmjena dobara. S druge pak strane rijeka Krupa bila je prirodna barijera tim i takvim komunikacijama i razmjenama. To je stoga rezultiralo čitavim nizom predaja koje počinju od ušća Krnjeze u Krupu preko Kudina mosta, Panina kuka i Vratoloma do Babina grada.

Prva predaja vezana je za slapove koji se nazivaju „Ogrlice“:

„U Garevici, u porodici koja se zvala Pardiye, živjela je djevojka po imenu Vojka. Čuvala je Vojka koze i satima sjedela na dnu Garevice i gledala slapove zvane Ogrlice nad kojima se presijevalo sunce. Koze bi često otišle dalje za travom prema Kudinom mostu. Koze bi, ponekad, napravile štetu u kukuružištu i na žitu u lukama, ali se ona nije previše obazirala na to. Sišla bi, ipak, za kozama u Brinu. Kako legenda kaže, njen bi pogled pratio par vidri u ljubavnoj igri pored vode. Vidre bi se neobičnim glasom dozivale, a onda zajedno otplivale u mirniji tok rijeke. Gledajući vidre koje su se gubile prema Kudinom mostu, maštala je i ona da je neko odvede iz ovog siromašnog kraja. Gledajući, odjednom se trgnula i vratila u stvarnost. Most je upravo na gizdavu vrancu prelazio stasit konjanik. Došavši na njezinu stranu, lako je sišao s konja i pustio ga da se napije vode u bistroj Krupi. Vojka, kojoj su roditelji savjetovali da nikada ne razgovara s nepoznatim strancima, zbunila se i širom otvorenih očiju gledala mladića. Brzo je spustila pogled. Mladiću to nije promaklo. Pustivši vranca, krenuo je prema Vojki. On se Vojki predstavio imenom Slaven. Bio je trgovac konjima i upravo se vraćao iz Žegara. Istog je dana isprosiio Vojku od njenog zbunjenog oca i obećao da će po nju doći »kićenim slavonskim svatovima« kakve Golubić još nije vidio. Ispunio je obećanje. Bogati svatovi došli su u Garevicu po Vojku, a Slaven joj je oko vrata ovio dugi niz dukata. Dugo se u Golubiću u zimskim večerima prepričavalo kako su kićeni svatovi na gizdavim konjima odveli njihovu zlatom odjevenu Vojku. I kad bi se voda na slapovima ogrlica pjenila i blistala na suncu, narod bi govorio: »Sjaji Krupa ko dukati naše Vojke.«“ (Veselinović 2010: 109).

Središnji topos historijskih predaja etiološkog predznaka svakako je Kudin most na Krupi. U sjećanju lokalne zajednice vrijeme njegove gradnje sačuvano je kao neposredan događaj, prvenstveno zahvaljujući činjenici da i danas na istraživanom području žive potomci stano- vitog Kudića, lokalnog mlinara i njegova graditelja:

„To je naš čukundid radio, imao njive s one strane, a i zavolio curu tamo pa nije mogao preko. I tako ga sagradio!“ (kazivačica iz Golubića)

Ili:

„Od pokojnog Kudića Marka pramid ima mlin i stupu na Krupi (...), a preko cura čuvala ovce. I zavolili se, a roditelji nisu dali jer kaživaju da je ona bila premlada. I on ih nagovorio, da će napraviti lukove one... Četiri dana mu je trebalo za jednog! Kao, da svatovi ne smoče noge.“ (kazivač iz Golubića)

Dakle, prema jednoj verziji događaja most gradi Jovulj Veselinović po nadimku Kude sa svojim sinovima, dok ga po drugoj verziji predaje gradi momak po nadimku Kude:

„U zaseoku Kudići, oko 500 metara od Centra prema kanjonu Krupe u kome i sada žive dvije porodice Kudića, živio je momak po nadimku Kude. Njegovi preci gradili su puteve ka rijeci i njivama zvanim luke u kojima su sijali kukuruz kao i vrtlima u kojima su sadili kupus, gra i krompire i još ponešto kako bi prehranili porodice. Mukotrпно su ozidivali staze kako bi se vodi moglo doći i magaretom i konjem. U Kudićima i cijelom Golubiću gdje nema drugog izvora i rijeke, tu je rod uvijek bio bogatiji. I sam Kude bezbroj puta je sišao niz Brinu (Svi kažu da je uz Brinu lako sići ali teško izaći). Zapazio je Kude na drugoj strani rijeke, sa žegarske strane, lijepu djevojku crne kose koja je čuvala koze. Kažu da se duga crna kosa bljeskala na suncu kao da se u njih upleo niz bisera, a da je glas zvonko odjekivao kanjonom kao pjesma vile. Kude je sa golubičke strane sagrađio mlin i dok se mljelo žito i kukuruz, gledao bi na drugu stranu rijeke prema lijepoj Mandi iz Žegara. Kude je, kao i cijela porodica Kudića, bio preduzimljiv pa mu nije bilo teško pregaziti vodu, skačući sa kamena na kamen kod slapova zvanim Deveterac gdje je voda bila najplića. Manda je blago često »javila« baš naspram Kudinog mlina. Nije se usuđivala da gazi vodu i pređe Kudi, ali je on to činio sve češće. Divila se Kudi i njegovoj hrabrosti, ali se i dalje bojala vode i slapova. Jednoga dana Kude je Manda najavio da će njegovi doći u prošnju u Žegar. Manda je bila srećna, jer ga je zavoljela. (Veselinović 2010: 111) Međutim, djevojka je bila jako mlada i nije stasala za udaju. Ipak, njen otac je Mandu obećao Kudi koji se zarekao da će je čekati i da će, dok je čeka, izgraditi most kako bi svatovi i Manda mogli preći preko rijeke kada je povede u Kudiće i Golubić. Što je obećao, Kude je i uradio. Čekajući da Manda stasa sagrađio je most sa 13 lukova. Most je građen kao suvozd, tako da nije korišćeno bilo kakvo vezivno sredstvo. Mogli bi smo reći da je sedru i kamen Kude pretočio u ljubav. Iako su i u njegovoj porodici smatrali da se »latio« nemogućeg posla on im je pokazao da će most ipak biti sagrađen. Kasnije su mu se pridružili i rođaci. Međutim, bez njegova rada i elana most ne bi bilo sagrađen. Preljepu Mandu i svatove Kude je preveo preko mosta. Živjeli su, po predanju, dugo i srećno u Golubiću.“ (Veselinović 2010: 113).

Panin kuk još je jedan topos koji nosi osobno ime mladića iz tog kraja, a predaja o njegovu imenu za razliku od ranijeg primjera govori o zabranjenoj ljubavi koja je rezultirala tragičnim raspletom:

„Zavolilo se dvoje, ona čuvala stoku s druge strane i pjevala. A roditelji nijesu dali ni čut, on siromah, ma kako će ju dat za njega... I taj Pane se bacio, a kad je vidila ona to, i ona se bacila sa svoje strane. I tako to zovu Panin kuk.“ (kazivač iz Golubića)

„U Golubiću živjela je cura imenom Soka. Kao gotovo svi u ono vrijeme u Golubiću, čuvala je koze i ovce. Soka je »blago« javila iznad Brine i gledala u nju prema sastavcima Krupe i Krnjeze. Danima, i godinama, sjedila je na stijeni, posmatrala vodu i maštala o tome da se i ona jednoga dana »sjedini« sa nekim kao što su to Krupa i Zrmanja učinile. Nedaleko od nje, na Kuku iznad rijeke sjedio bi i čuvao svoje stado momak Pane Veselinović. Gotovo uvijek je pjevao i njegova pjesma je odjekivala Brinom i dopirala do Soke. Ponekad bi i Soka

zapjevala i odgovorila Pani. Kroz pjesmu rodila se i ljubav. Pane je dočekaao jesen, kada su se momci u ovom škrtom kamenjaru ženili, pa je sa majkom krenuo da prosi Soku. Došao je kući kod Sokinih. Međutim, Sokin otac nije htio ni da čuje šta govori siromašni Pane. Njegova kuća bila je siromašnija od Sokine. Sokin ćaća nije se osvrtao na preklinjanje svoje jedinice i grubo je odbio prosee, uvrijedivši ga: »Što bi ti goljo mogao dati mojoj lijepoj jedinici?« »Bježi iz moje kuće!« urlao je za Panom i njegovom majkom, koji su osramoćeni otišli. Sve do proljeća Soka je tugovala za Panom i njegovim milim glasom. Otac nije dozvoljavao da se njegovo ime i spomene u njihovoj kući. Ona je, krišom, plakala pokušavajući da razumije ćaću, ali joj je svakim danom bilo teže. U proljeće je izašla sa blagom na Sastavke, čekajući da se Pane pojavi. On se pojavio, stao na kuk i zapjevao. Soka nije mogla da se pomiri sa sudbinom koja joj ne da Panu. Sjetila se ćaćinih riječi »O toj sirotinji neću ni da čujem«. Napravila je nekoliko koraka prema litici iznad koje je stajala. Pogledavši još jednom Panu, bacila se sa stijene i ostala dolje da leži, slomljena vrata. Pane je, vidjevši to, zajaukavao poput ranjene životinje i bacio se sa visokog kuka i tako je i on završio mladi, nesretni život. Stjenu sa koje je skočila Soka Golubićani zovu Vratolum, a kuk u blizini prosto Kuk ili Panin kuk.« (Veselinović 2010: 113).

Za razliku od ili relativno nedavnih (neposredno društveno sjećanje) ili vremenski neodređenih, gotovo bezvremenskih događaja, reminiscencije na dinamična vremena života na granici s Osmanskim Carstvom najizrazitiji su motiv u pričama lokalnog stanovništva, pogotovo u kontekstu ruševnih fortifikacija na obali rijeke Krupe. Tako se primjerice za Babin grad priča da su odonuda „naši“ protjerali Turke, a pučka etimologija s jedne strane interpretira njegovo ime na sljedeći način:

„Iz tog Babinog grada, odonuda protjerali Turke, a zove se Babin jer je neka baba vladala.“ (kazivačica iz Golubića)

S druge strane, njegovo ime dovodi se u vezu sa stanovitim Babom (odnosno ocem):

„Babin grad izgradio neki Turčin i kad je obilazio kraj naišao na djevojku, a ona pala u nesvijest od straha. Roditelji joj kazali da ako vidiš Turčina bjež, a ona se prepala i pala u nesvijest. (...) I on nju odvede, obukao u kadifu i svilu, a ona mu rodila dva sina. I kad je umrla, on naredio slugama da ga pokopaju živog, da ga zatvore u grad. (...) I sinovi ga zvali »Babo, iziđi van«, a on nije htio. I tako ostao Babin grad, a i sad se vidi njegov grob.“ (kazivač iz Golubića)

„U vrijeme dok su Turci bili u našim krajevima živjela je u Golubiću prekrasna djevojka Dana, čuvajući stado na obroncima kanjona Krupe i Zrmanje. Čuvala je stado i pjevala iz svega glasa. Onuda su često prolazili Turci, narod bi se sakrio, a s njime i Dana. Jednom, ovce se rasprše po kamenjaru, neke pobjegoše u pećinu, a Dana požuri da ih sakupi. Od straha su joj klecala koljena, a potpuno je zanimala kad pred sobom ugleda Turčina na konju. Prestrašena padne na zemlju i tu ostade. Turčin siđe s konja, podigne je i počne joj govoriti riječi koje nije razumjela, ali njegov pogled nije bio zao i Dana se manje bojala.

Turčin joj reče na njezinom jeziku: »Ti budeš moja, ideš sa mnom u moj dom«, podigne je ispred sebe na konju i odvede. Turčin je bio bogat i ugledan. Doveo je Danu svojoj kući. Obukao je u svilu i kadifu i vjenčao se njome tako da mu je bila prva žena. Dana je rodila djecu, no iako je bila okružena pažnjom, bogatstvom i ljubavi svog muža, venula je dok se njen život nije ugasio. Pokopana je uz sve počasti kako dolikuje ženi tako ugledna čovjeka, a Turčin je kopnio u tuzi. Otišao je na Ravni Golubić, a na Sastavcima na mjestu gdje je prvi put vidio svoju voljenu ženu dao je da se sagradi tvrđava. Uzeo je sa sobom svog vjernoga slugu i zatvorio se u tu tvrđavu. Tu je tugovao i nigdje nije odlazio. Sinovi su dolazili i dozivali ga preko zidina: »Babo, izađi da te vidimo! Babo, vrati se kući! Babooo!« (114) On se nije odazivao, njegova bol za neprežaljenom suprugom Danom bila je svakim danom sve veća. Sjedio je uz prozor i nijemo gledao u rijeku Krupu. Nedugo zatim umro je od tuge. Ne zna se gdje je pokopan. Od tada u tvrđavi na stijeni više nitko nije živio. Tvrđava je pomalo propadala, a i danas se vide njeni ostaci. Stoji kao pomen jedne tužne ljubavne priče. Golubićani su toj tvrđavi dali ime Babin grad. Po nekim pričama, sluga koji je služio Turčina, nije se vraćao nazad već se naselio na Ravni Golubić. Po istim kazivanjima, jedna porodica na Ravnom Golubiću direktni je potomak tog sluge. Primio je pravoslavnu vjeru, uzeo prezime Dragičević, i tu se oženio i ostao da živi sa ostalim Dragičevićima.“ (Veselinović 2010: 115).

Prema pričanjima lokalnog stanovništva brojna se turska groblja nalaze u krajoliku, ali većina kazivača naglasila je kako se danas te lokacije vrlo teško mogu raspoznati jer su groblja obrasla vegetacijom te su gotovo nevidljiva osobi koja ne poznaje prostor. Primjerice, na putu iz Krupe prema manastiru nalazi se jedan takav lokalitet „blizu počivaljki“.

Uz Turke, predaja mnoge napuštene i ruševne objekte pripisuje Grcima, stanovitom „starom narodu“ koji je u nedefinirano „staro doba“ živio na ovim prostorima prije sadašnjeg stanovništva. Ovaj motivski kompleks nije tipičan za istraživano područje, velikog je prostornog rasprostiranja (od istočne i sjeveroistočne Bosne i Hercegovine pa sve do unutrašnjosti Istre i Gorskog kotara) i moguće ga je povezati s migracijama stanovništva koje su bile posljedica ekspanzije Osmanskog Carstva. U okolici Žegara, prema riječima tamošnjih stanovnika, postojalo je „grčko groblje koje se i još danas pozna“, a u Golubiću i Krupi također su vidljive Grčke lokve. Zbog utjecaja formalnog obrazovanja takve predaje nerijetko prilagođavaju naziv za staro stanovništvo na temelju usvojenih saznanja o prošlosti zavičaja, pa nije neobično što se primjerice za zidine iznad Radova buka pričalo kako su tu u staro doba bili nastanjeni Francuzi.

U određenim slučajevima označitelj se i ne spominje, već se oprezno navodi kako se radi o nekoj „starini“. Primjerice, prema riječima kazivača iz Krupe, u smjeru Ljubičić vrela nalazi se mjesto koje se naziva Mramorni kamen:

„Govorili ljudi da je prema Ljubičić vrelu bio taj kamen, da su tamo i kuće neke stare bile, a govorili su da je taj kamen, da je crkvice bila to. I tako se to prozvalo, ali danas se to slabo pozna...“

Od materijalnih ostataka koje svjedoče o životu u prošlosti, na posebnom su mjestu

gromila ili *grumila*. S jedne strane, dio sugovornika spremno je isticao kako se radi o nekropolama u arheološkom smislu, vjerojatno zbog više razine formalnog obrazovanja, interesa za lokalnu povijest te zbog neposrednog kontakta s istraživačima u proteklih pola stoljeća. Također, u predajama se ovakva mjesta redovito vežu uz pogibiju nekih vojski ili većih grupa ljudi. Primjerice, za gromilu Zalovića „više Podstrana“ pričalo se „kako su tu mnogi ljudi izginili i saranjeni“ (kazivačica iz Krupe), a u Golubiću postoji lokalitet koji lokalno stanovništvo naziva Svatovska gromila. Kod potonjeg primjera radi se o dehisto-riziranoj reminiscenciji na „turska vremena“, a priča koja ima svoje brojne paralele na graničnom području između Osmanskog Carstva i mletačke Dalmacije govori o napadu na svatove:

„Ženija se jedan iz Like, a Turci tu, i nije harač platio. I tu se izbiju, a mlada i mladi zgrabili konja i za Liku! U tu gromilu saranili one koji su se pobili, tu su se sablje njiove mogle vidit.“ (kazivačica iz Golubića)

Za gromile, ali i neke druge materijalne ostatke populacije koja je nekad živjela na istraživanom području (poput zidina u polju i sl.) vezale su se i priče o zakopanim dragocjenostima, pa nije rijetkost da su ih predci današnjih žitelja ovog kraja bezuspješno tražili, o čemu je također zabilježeno nekoliko vrlo fragmentiranih predaja nerijetko fantastičnih motiva. Prvenstveno, gromile su kao mjesta stradanja smatrane mjestima u koja nije „dobro dirati“, a kako su takvi pothvati uglavnom bili noćnog karaktera, predaje navode da bi se kopačima nešto „prikazalo“ ili „bi ih nešto odgnalo“.

Fantastika je također vrlo izražena u predajama lokalnog stanovništva, a kazivač iz Pirevišta ukratko je pojasnio kontekst:

„Taj stari narod je uvijek spominjo nešto, da se nešto, da se nekom nešto pričinilo. Obično se to pričalo u zimsko vrijeme, kad su bile duže noći, pa se odlazilo u prela i tako... Strašilo se, plašilo, svašta se tu govorilo da se dešavalo...“

Među omiljenim likovima u lokalnim predajama su vile. Obično opisivane kao „mlade, lijepe djevojke“, viđane su po obližnjim pašnjacima kako igraju kolo. Primjerice, viđalo ih se oko Prosjeka, Komazeca i Žegara, a jedno od najčešće spominjanih mjesta je Prezid Dolac. Prema riječima kazivača iz Golubića:

„Tamo, Prezid Dolac. Tamo su bile. Vile kolo igrale, vidjeli bi ljudi male stopice pa govorili da su to kao vile bile. A jedno od vrela gore nazivalo se Vilino vrelo.“

Uz vile, zabilježeno je i nekoliko predaja o vješticama (*višticama*). Gotovo bez iznimke radilo se o ženama iz sela s nadnaravnim moćima kojima mogu naškoditi ljudima, blagu, usjevima itd. Prema riječima kazivača iz Krupe „dolazile su na ljude, kaživali su da bi im srce sisale“. U zaselku Vukčevićima zabilježen je i fragment predaje o odlasku vještice na vještiji sastanak, s poznatom govorenom formulom „Ni o drvo, ni o kamen, već više Kni-

na pod orase!², što se u kontekstu istraživanja može interpretirati kao trag svojevrsne veze stanovništva istraživanog područja s kninskim krajem. Naime, u predajama takvog motiva na širem zadarskom području česta je formula „više Zadra“ ili se mjesto sastanka nalazi na nekom od vizualno upečatljivih velebitskih vrhova.

Fantastični elementi vežu se i za lokalitete svakodnevne upotrebe i prozaičnog značenja kao što je već navedena Grčka lokva. Tako postoji predaja o Petru Todoroviću, pastiru iz obližnjeg zaselka, koji je jednog jutra, napajajući stoku, kod Grčke lokve spazio nepoznata ovna. Utvrdivši da ovan ne pripada nikome, poveo ga je sa sobom. Obradovao se kako će ga ispeći, no istog je trena zapjevao pijetao i ovan je nestao.

Poput gromila, sva su groblja smatrana potencijalno opasnim mjestima za onoga koji bi se na njima zatekao tijekom noći. Najčešći je motiv takvih priča pojava vukodlaka, prema riječima kazivača iz Žegara, „mrtvaca koji se digo“. Ili, kako je naglasio kazivač iz Krupe:

„To bi bilo po noći, kao neki prikazi. Govorili su ljudi da bi bacali kamenje za njima po putu. To se svaki dan divanilo nekad, ko da su ih svaki dan viđali [smijeh]!“

Uz fantastična bića kao jedan od najomiljenijih motiva predaja ističu se *ajduci*. Unatoč postojanju mnogih značajnih hajduka na prostoru Bukovice i Ravnih kotara, poput Stojana Jankovića, Ilije Smiljanića, Vuka Mandušića i drugih, u sjećanju lokalnog stanovništva na posebnom je mjestu stanoviti Todor Medić:

„Jel bilo ajduka?! Kako ne! Sad ću ti reć! Ajduk Todor Medić. On je najpoznatiji bio, i najkašniji je morao bit. Poznavali ga ljudi, moj đed i moj ćaća.“ (kazivač iz Vukčevića)

Prema pričanjima kazivača, *ajduk* Medić bio je rodom s istraživanog područja, hajdukovao je i skrivao se po čitavu kraju, a priče mu dodjeljuju klasične atribute romantičarskog predznaka poput lukavstva, elokventnosti, izraženog smisla za humor i svojevrsne drskosti simpatične običnom čovjeku, gotovo suicidalnih razmjera te beskompromisno usmjerene protiv establišmenta:

„Pričalo se puno o ajducima, još kako! Ajduk Medić! To je bio jedan strašno pošten i dobar čovjek pa ga optužili da je ukrao jagnje, a on otišo u hajduke. Dolazili žandari, a ovaj je ruča s njima, njih dvadeset, trideset, a oni nisu znali. Došao kao iz Zagreba s najvećim činom među njima i onda on učija njih kako

2 Predaje ovog motiva velikog su rasprostiranja i bez iznimke govore o odlasku vještice na vještiji sastanak što joj omogućuje neko čarobno sredstvo, najčešće letenje s pomoću vještije masti. Tipičan motiv govori o mužu koji primjećuje čudno ponašanje supruge te se odluči praviti da spava jedne večeri kako bi vidio što se događa. Nakon što legnu u krevet i žena pomisli da je muž zaspao, ona ustaje, maže se vještijom masti, otvara prozor i izgovara formulu „Ni o drvo, ni o kamen...“, nakon čega se vine u zrak i nestane. Muž, vidjevši to krajikom oka, napravi isto kako bi je uhvatio na djelu, ali zabunom izgovori „I o drvo, i o kamen...“ zbog čega se sav izudara i rasrdi te raskrinka vlastitu suprugu i druge vještice.

će ga uvatit. I onda im ostavio pod pijatom cedulju da su ručali s ajdukom Međićem [smijeh]!“ (kazivač iz Žegara)

Također, uz ranije spominjana grčka i turska groblja, na istraživanom području postoji i *ajdučko* groblje:

„Gore, kad se krene prema manastiru, bilo je to obilježeno, vidjelo se nekad. Tamo su bili ti ajduci saranjeni. Možda je netko od tih starih ljudi pamtio te ajduke, da su poginuli, stradali tu, ali ko će to više znat...“ (kazivač iz Pirevišta)

Prema Janku Veselinoviću, crkvene vlasti nisu dopuštale, pod pritiskom civilne vlasti, pokapanje hajduka na groblju kod manstira Krupa. Umjesto toga odredili su lokaciju na putu od manastira prema Krupi i Žegaru, vrlo blizu krupskih „biljega“ (2010: 107).

Počivaljke/Biljezi

Počivaljke su prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom na putu od kuće do groblja. Uz *počivaljke* ili *mirila*, kako se u literaturi i na drugim geografskim područjima nazivaju, vezuju se vjerovanja o dušama pokojnika, nadnaravnim bićima te liminalnosti mjesta. U Golubiću i Krupi nalaze se na lokalitetima koja se nazivaju Biljezi. Na dva lokaliteta s imenom Biljezi još uvijek se grade *počivaljke* kada se pokojnike vozi na groblje kod manastira Krupa.

I danas (2019.) kada netko umre na području Žegara, Krupe i Golubića, suseljani i obitelj još uvijek obilježavaju mjesta odmaranja ili se barem zaustavljaju automobilima na njima.

Iako gotovo svi sugovornici odbijaju mogućnost postojanja nadnaravnog na tim mjestima, razgovarajući s njima, može se primijetiti postojanje vjerovanja u neobičnost i liminalnost takvih mjesta, kao i osobnih iskustava koja su dodatno potvrđivala posebnost mjesta obilježavanja odmaranja s pokojnikom. Zanimljivo je kako naracije vezane za mjesta obilježavanja jednako obilježavaju i lokalitete na kojima se više ne obilježavaju mjesta i lokalitete na kojima se i dalje obilježava odmaranje. Ključno je zapravo da su se neobični događaji zbili nekada, a danas (2019.) ih više nema:

„A sad je proša put i onda ostalo malo od ledine, i tu se kao zera stajalo, odmaraju i zove se mrtvačke ledine. I tu nekada se pričalo da se vukodlaci pojavljivali. Ma to znaš šta je, veli ima vukodlaka, ma nema ništa to. Ja i njezin muž, i mi ovdje tačno će su te ledine, mrtvačke, i mi idemo, još je jedan komšija bio samo on je odselio tamo, tu je bio stari put, ima i sad, i tamo da izvineš leži lokva kao da se krava popišala, ima lokva, kad prilaziš ledini, ovoj mrtvačkoj, idemo ja i on i Danko, kopali kuruze, i on ode prema ovome stubu, veli kaže vidte čojeka nosi kao onu slamaricu, pokojni Nikica divani, a ovdje lokva leži kao da se krava popišala, još vode ima, i mi gledamo i ne vidimo, eno ga veli zamače vamo u grmlje. Mi prilazimo toj ledinici, i vako lokva vode ima, kao da se krava popišala, i veli on eno vidte vi čojek kao nosi slamaricu, mi gledamo, eno ga, eno ga, eno ga, đe? Mi ne vidimo, i zamiče

amo u grmlje. Ali jesmo tu vodu, kao da se popišalo odma na minutu. A on veli eno nosi na sebi kao bijela slamarica.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„Tamo se vukodlak pojavljuje, ima ih pola da tuda ne smije obnoć proći, nitko od ovih Komazeca³ sam ne smije proći, nego idu u grupi. Odavle umro jedan i posla čovjek na magaretu da se kupi vino, na sred puta trevi ga pas, skoči na magare da prostitute i obe one mješine ispara, vukodlac skočio na magare i obe mješine ispara. Tu gdje mrtvi počivaju, tu se mora njeko dizati, pričinjava se, oko Duhova...“ (kazivač iz Vučendića, Žegar)

I ove naracije o mjestima obilježavanja idu u prilog postojanju značenja ovog mjesta i njegova vezivanja za nadnaravno. Prakse obilježavanja mjesta, obrađivanja i obilježavanja samih kamenih građevina (ornamentika, upisivanje imena i prezimena), kao i prakse prilikom prolaska pored mjesta obilježavanja ili preko njega svjedoče o višedimenzionalnom značenju. To su bila liminalna mjesta povezana s dušama pokojnika i nadnaravnim bićima, mjesta koja su najvjerojatnije označavala granicu između svijeta živih i mrtvih (Katić 2010; Katić 2011; Katić 2012). U isto vrijeme, kao i svi običaji, imala su i druga, vrlo praktična značenja. Bila su neka vrsta osmrtnica u vremenu kad su informacije putovale vrlo sporo. Budući da su mjesta obilježavanja bila uvijek uz vrlo prometne putove (naravno, putove u smislu staza), služila su kao obavijest, ali i upozorenje da je u tom određenom zaseoku ili selu netko nedavno umro. Upravo tu funkciju ističu i sugovornici iz Bukovice kao jednu od vrlo važnih te se s tom namjerom i kamenje kojim se obilježava okreće prema gore, odnosno strana koja je bila u zemlji, okreće se prema gore kako bi kamenje bilo crveno i pokazalo da je obilježje nedavno izgrađeno (Katić 2017):

„...kamenje se to izvrne, uzme se tako da se ono što je žuta boja da se vidi, obilježiti da je to novo... Kad se ta počivaljka napravi, ona se vidi, recimo, po pola godine, zavisi koje je doba godine, sad kad je ljeto, kad manje ima kiše to se duže vremena žuti.“ (kazivač iz Bogatnika, Žegar)

„Okrene se kamen da se vidi da je nanovo. I ona dva uspravna kamena se isto okrenu, ono što je bilo u zemlji se isto okrene gore.“ (kazivač iz Vučendića, Žegar)

Iako je mjesto ljudski konstrukt, važno je ne zaboraviti činjenicu da su prirodne osobine dio međuodnosa koje stvara mjesto. Prirodne osobine krajolika aktivan su partner u „razgovoru“ koji stvara mjesta (usp. Sheldrake 2001: 15). Područje pojavljivanja prakse obilježavanja mjesta vrlo je kulturno karakteristično, a uvjetovano je, između ostalog, i geografskim kontekstom. Živjelo se, ali i još uvijek se živi (2019.), u zaseocima koji su gravitirali jednom zajedničkom groblju. U vrijeme dok se nosilo pokojnika, ponegdje i nekoliko sati, do groblja, na ramenima, mjesto odmaranja bilo je nužno. Upravo je to još jedna praktična funkcija mjesta obilježavanja (Katić 2017).

Kao sigurno važan faktor obilježavanja mjesta bilo je i održavanje sjećanja na pokojnike. Groblja su bila udaljena te ne tako često obilježena. Budući da su lokaliteti obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bili mnogo bliže mjestu života i svakodnevnih obveza, kao što je rad u polju ili čuvanje stada, pružali su ljudima priliku sjetiti se svojih pokojnika i izmoliti

3 Komazeci su zaselak u Žegaru koji također koristi navedeni lokalitet kao mjesto odmaranja na putu do groblja u Kaštel Žegarskom.

nešto prigodno za njihovu dušu.

Analiza prikupljene građe ukazala je na to kako se značenja koja se pridaju mjestima obilježavanja odnose na naracije o prošlosti. Postoji određeni korpus sjećanja i naracija o tom mjestu, posebno o nadnaravnim pojavama, ali se svi odnose, kao i na lokalitetima gdje se više ne obilježava mjesto, na vrijeme „nekada“.

Značenje i prakse obilježavanja mjesta, kao i funkcija, na ovom se području promijenila i prilagodila sasvim novom kontekstu postojanja. Stariji naraštaji, naravno, još uvijek pamte određene naracije koje su povezane s tim mjestima, a koje su čuli ranije od svojih starijih suseljana, ili imaju osobna iskustva tih mjesta koja su doživjeli dok je njihovo obilježavanje bilo u sasvim drugom vremenskom i životnom kontekstu. Međutim, ne postoje recentne naracije ni vjerovanja povezana s mjestima obilježavanja ili praksama. Danas (2019.) je na lokalitetima gdje se još uvijek obilježava mjesto odmora praksa obilježavanja potpuno promijenjena (Katić 2017):

„Sad se recimo iz kola ne vadi, ostaje u kolima i ode par ljudi, pet, šest, deset i napravi za dva-tri minuta te počivaljke.“ (kazivač iz Bogatnika, Žegar)

„Prije ono bilježilo, zidalo, pravilo krstić od kamen, a ovde sad samo metne dva-tri kame-
na, ništa. Recimo tamo gdje se stane, onda oni ozidu kamenjem, kamen do kamena, recimo među tolike dužine, i onda metne jedan kamen vako, jedan vako, onda tu nosi se čekić, znaš što je čekić, i onda ukucka ga kao krst. A sad to kao ne prave, nego onde stane, izvrne dva-tri kamečka, a prije to zidato, sve...“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„To uvijek se radi, sad je običaj, sad ne, sad zastane povorka i tu stoji malo, stoji sanduk, ne skidaju, sad bude sanduk gore, i tu se stane ali sad ne skidaju. Ali naprave, obilježe, obilježe. Napravi se ta bilješka, obilježi se i tako. Sanduk stoji sad na kamionu, ljudi sjede uza njeg i tako.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„Mi idemo i tako onda smo stali, a ova njegova unuka pita a zašto mi sad stali? Znači ne zna ni ona, vjerovatno ne zna običaje. E ima ih puno da ne znaju. E onda onaj ko vodi kolo-
nu on prvi stane i tako. I onda njoj objašnjava taj, eto kaže vidiš mi smo tude stali, a baš sam ja s njom se vozila i onda oni izadoše dva-tri čovjeka, otidoše gore i ono staviše.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

Srednji naraštaj stanovništva Golubića kod Krupe, koji pokapa većinom stariji naraštaj, još uvijek održava praksu zaustavljanja na mjestu obilježavanja. Iako joj ne pridaju neka simbolička značenja, svjesni su nužnosti zaustavljanja i njegova obilježavanja. Mlađi naraštaj koji više gotovo i ne živi na istraživanim lokalitetima, prema kazivanjima sugovornika i ne poznaje više tu tradiciju te se i sami iznenade zaustavljanjem prije groblja. Pretpostavljamo kako se upravo tom prilikom i mlađi naraštaji upoznaju s običajem obilježavanja mjesta, ali pitanje je koliko, jer iz automobila izlazi samo nekolicina muškaraca koja obilježi određeno mjesto kamenjem, dakle ne prisustvuju samoj praksi obilježavanja mjesta (Katić 2017).

Već smo napomenuli kako se na većini lokaliteta, općenito govoreći, prestalo ili se počelo prestajati s obilježavanjem mjesta odmaranja s pokojnikom tijekom sedamdesetih godina 20. st. Proces napuštanjatih praksi može se pratiti od vremena poslije Drugog svjetskog rata do kraja 80-ih godina. Životna svakodnevnica prije sedamdesetih bila je neusporedivo drukčija od današnje. Asfaltiranih cesta gotovo uopće nije bilo, ljudi su koristili stare putove

– staze koje su „tražile“ najbliži put do određenih mjesta bez obzira na to kakav bio i preko čega prelazio. Zbog stanja cesta automobila gotovo nije ni bilo, a struje doista i nije bilo. Upravo tih sedamdesetih godina 20. st. počinje nagla promjena životne svakodnevice. Sve se više cesta počinje asfaltirati, a velik broj novih se probija. S asfaltom dolazi i struja, a ljudi koji odlaze raditi u gradove i inozemstvo, vraćaju se automobilima:

„Krenlo je sa asfaltom i sa strujom, sad je daleko drukčije, jer prije ti, kad nestane vode, nema nigde nego moraš ići do manastira, evo vidiš taj crep, sad da dotjeraš mladiće da ga skinu s kola bilo bi im teško, a ovo vidiš sve došlo na magarcima iz Žegara.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„Nedavno je prošao asfalt, nedavno, a kad je već puka put i kad su ljudi počeli imati svoja kola pa počeli vozit i šta ja znam. Osamdesete godine valjda smo struju počeli dobivati, otudak je počelo sve. Kad se počelo vozit, onda više nismo išli do mrtve ledine nego direktno putem... Život je ovdje bio loš, loš je bio, život nikakav, ali tu si se rodio, nisi znao kud ćeš, te godine isto bile nekada suša, nekada nešto rodi. Samo što je bilo to što se sijalo i radilo slađe nego danas. Za Obrovac smo išli peške preko Muškovaca. Znao se kad prvi pijevac zapjeva, da vrag više ne postoji, da bježi ća...“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

Upravo probijanje novih cesta i njihovo asfaltiranje, kao i naglo povećanje broja automobila, izravno su utjecali, na nekim lokalitetima, na prestanak obilježavanja mjesta odmaranja, dok su na drugim lokalitetima, gdje su ih nastavili obilježavati, ta mjesta promijenila lokaciju. Budući da je svaki od primjerice desetak zaselaka koji su gravitirali određenom groblju imao svoj najbliži put prema njemu, gradnjom nove asfaltirane ceste zaseoci su promijenili mjesta obilježavanja odmaranja te su se grupirali najčešće na jednom lokalitetu uz samu cestu prema groblju:

„Tamo se prestalo ići, na te stare, kad je asfalt prošao, to je bilo negdje, mislim da je to bilo prije osamdesete, kad je Glinica počela radit, sedamdeset osme-devete ona počela radit i utome se zatvorila osamdeset prve-druge...“ (kazivač iz Vučendića, Žegar)

„Ima stare gdje su se gradile, ali sad je to zaraslo, kad je proša put, to su bile stare to je zaraslo u šumu, nemoš ondje ništa... Od kako je prošo taj put, kad smo mi radili taj put pa onda poslije došao asfalt, onda ono metne samo dva-tri kamečka ovako.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

Lokaliteti na kojima se još uvijek obilježava mjesto odmaranja prilagodili su se novim okolnostima. Mjesta obilježavanja promijenila su svoje lokacije, a pojava automobila u kojima se prevozilo pokojnike nije ih spriječila u održavanju, kako oni kažu, „tradicije“ (Katić 2017).

„To je običaj taki bio, veli tu se spušta i tu onaj od manastira vidi, odma zvoni i tako. Nitko više ne ide na biljeg poslije toga dok drugi ne umre, ali ne na istom mjestu, nego onaj jopet pravi posebno. Svako svoje. Izaberu oni će bliže i tako oni namjeste. To uvijek se radi, sad je običaj, sad ne, sad zastane povorka i tu stoji malo, stoji sanduk, ne skidaju, sad bude sanduk gore, i tu se stane ali sad ne skidaju. Ali naprave, obilježe, obilježe. Napravi se ta bilješka, obilježi se i tako. Sanduk stoji sad na kamionu, ljudi sjede uza njega i tako.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„To su običaji starinski i tako, šta ćeš. Jedino samo što se sad ne skida nego to otprilike, ne

mora biti ni toliko dugo, mislim, nego obilježje, eto to jedino.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„A ne znam brate ja od tega ništa, ja sam neškoloan čovjek, to je običaj taki, običaj bio. Samo izvadi kamen i obilježi oni kamen i tako ostavi. Išlo se na groblje, ali na počivaljke nikad, ma kaki, nego jedino kad treba, onda kad moraš ići, onda drugi kamen, drugo sve.“ (kazivač iz Golubića, Krupa)

„Okrene se kamen da se vidi da je nanovo. I ona dva uspravna kamena se isto okrenu, ono što je bilo u zemlji se isto okrene gore. Kako ko naiđe kad umre, a ovi su stari i nema veze, on isto počiva tu, i tako se prevrne na oba mjesta, stane se minut, iskoči nekoliko ljudi, ako se već vozi, to se sad vozi, sve se vozi, onda iskoči nekoliko ljudi koji to znadu pa prevrnu.“ (kazivač iz Vučendića, Žegar)

Zaključno mišljenje i prijedlog zaštitnih mjera

Mario KATIĆ

Ova studija izrađena je s namjerom evidentiranja trenutačnog stanja prirodne i kulturne baštine geografskog područja koje obuhvaća uži prostor kanjona rijeke Krupe, s dodirnim zonama koje obuhvaćaju područje od Velebita do rijeke Zrmanje. Namjera je bila utvrditi postoji li osnova za prijedlog zaštite tog prostora kao cjeline kulturnog krajolika te izraditi studiju zaštite karaktera krajolika (krajolična podloga) kanjona rijeke Krupe. Nakon temeljitog rekognosciranja terena, istraživačkih ekspedicija, proučavanja dostupne arhivske građe i literature, smatram da se može ustvrditi i argumentirati značajna vrijednost kanjona rijeke Krupe te da se može preporučiti njegova zaštita kao kulturnog krajolika.

Ovaj prostor rezultat je sinergije, ali i međudjelovanja prirode i čovjeka. Prirodne osobitosti prostora kanjona rijeke Krupe omogućile su naseljavanje ljudi te njihovo oblikovanje stalnog sjedilačkog života. S druge strane, ljudi su, uvjetovani prirodnim osobitostima prostora, oblikovali svoju privredu, kulturu, društveni i religijski život. Prilagodivši se geografskim obilježjima, djelomično su se prilagodili i/ili utjecali na prirodne osobitosti, ali u onoj mjeri koja ne narušava prirodni tijek promjena i kontinuiteta biljnog i životinjskog života kanjona Krupe. Ogledni primjer takve sinergije i suživota čovjeka i prirode gradnja je Kudina mosta, mlinica te korištenje plodnog tla – Luke – uz rijeku Krupu.

Rijeka Krupa svojim tokom unutar vrlo osobita geomorfološkog terena, krša, stvorila je temeljni materijal koji su ljudi koristili pri izgradnji Kudina mosta, a djelomično i mlinica – sedru. Bez postojanja sedre vjerojatno Kudina mosta u ovom obliku i građena na ovaj način ne bi bilo. Njegova arhitektonska izvedba i metoda suhozidne gradnje te materijal od kojeg je građen smješta ga u red jedinstvenih oglednih primjera oblikovanja kulturne baštine prirodnom baštinom. Nadalje, koliko je poznato, barem u kontekstu Republike Hrvatske, ne postoji sličan primjer ovog elementa kulturne baštine, zbog čega je uostalom i u Registru kulturnih dobara RH. Međutim, treba naglasiti da je očuvanje Kudina mosta ovisno o širem ambijentalnom kontekstu kanjona rijeke Krupe. Kudin je most sagrađen na vrlo osobitom mjestu na kojem se rijeka na taj način mogla premostiti, ali i zbog pozicije naselja Golubića u kojem su živjeli ljudi koji su ga vjerojatno sagrađili. Kao logični slijed stvari, iz ovog se može zaključiti da bi bilo kakva nova intervencija u bilo koji dio kanjona rijeke Krupe narušila njezin trenutačno ustanovljeni tok te da bi samim time imala nesagledive posljedice i na Kudin most.

Nadalje, uz rijeku Krupu nalaze se i drugi vrlo značajni elementi kulturnog, ali i prirodnog krajolika – luke. Kao rezultat specifičnog toka rijeke Krupe koja prati geomorfološku osobitost prirodnog krajolika, uz rijeku su se formirale plodne cjeline zemljane površine koje su

stvorile ambijentalni kontekst kanjona Krupe, ali i služile stanovništvu Golubića te monasima manastira Krupe kao jedan od temeljnih načina privređivanja i preživljavanja na ovom prostoru. Luke, od kojih se ističu Manastirske te one uz Kudin most, bile su, uz stočarstvo, najbogatiji izvor hrane i prihoda za stanovništvo, a rezultat su čovjekova korištenja prirodnih zadanosti prostora. Važnost luka vidljiva je i iz isječka iz katastra općine Golubić iz 1826. godine (Karta 12) koji svjedoči o pomnijoj isparceliziranosti luke kod Kudina mosta, što je i dokaz intenzivne kultivacije. Kao i kod Kudina mosta, bilo kakva intervencija u kanjon i tok rijeke Krupe imala bi izravan negativan utjecaj i na zemljišta luka.

Na osnovi arheološke baštine koja je prisutna prvenstveno u kontekstu prapovijesnih gradina, osobito gradina Smokovac, Veselinović i Trebačnik, te na osnovi kartografske građe, uočljiva je naseljenost i korištenje prostora u kontinuitetu od kraja prapovijesti preko razdoblja Rimskog Carstva pa sve do srednjeg vijeka (Jurjević i Ilkić, ova studija; Blaće, ova studija), a onda i suvremenosti (Mirošević, ova studija). U tom cijelom razdoblju, zbog geografskih osobitosti prostora, odnosno krškog reljefa i snažnog upisa kanjona rijeke Krupe i Krnjeze, može se pretpostaviti slično ili identično oblikovanje privrede, društvenog i kulturnog života ljudi. Koliko važnu ulogu imaju prirodne osobitosti koje determiniraju način života ljudi, jasno se vidi i iz usmenih predaja ovog područja, posebno iz predaja koje su vezane za značajne toponime i lokalitete u kanjonu rijeke Krupe, a koje su redom ljubavne tematike, odnosno svjedoče o povezanosti, komunikaciji i premošćivanju stanovništva dviju obala rijeke Krupe. Zaključno, važno je istaknuti kako su predaje koje donose pozitivan rezultat i uspješnu realizaciju ljubavnih namjera, locirane u geografskom smislu bliže naselju, gdje je zemlja bogatija, kultivirana i korištena te gdje su komunikacije i prisutnost ljudi učestale, dok su predaje s tragičnim završetkom locirane u području koje je nepoznatije, siromašnije, manje korišteno i kultivirano, ali i nedostupnije.

Iako u kontekstu kulturnog krajolika prvenstveno promatramo i razmatramo međudjelovanje prirodne i kulturne baštine te njezine rezultate, važno je naglasiti da prirodna baština kanjona rijeke Krupe sama po sebi ima vrijednost koja zahtijeva njezino očuvanje. Na rijeci Krupi postoji 19 slapova, od kojih se većina svojom visinom, oblikom i razvedenošću ubraja u najljepše hrvatske slapove, a na kojima se stvaraju sedreni pragovi kao vrlo značajna prirodna osobitost, ali i materijal. Upravo taloženje sedre i stvaranje pragova i barijera rezultira ujedno i stvaranjem slapova i osobitog toka rijeke Krupe. Ti procesi posebno su zaštićeni i mnogim nacionalnim parkovima i parkovima prirode. Samim time bilo kakva intervencija u tok ili oblik toka rijeke Krupe dramatično bi promijenila kanjon, izgled krajolika, ali i nepovratno uništila naslage sedre koja se taložila tisućama godina. Upravo zbog svojeg dugog nastajanja i postojanja sedra je ujedno i jedan od značajnijih izvora podataka za rekonstrukciju uvjeta koji su vladali u paleookolišu (Lončar, ova studija).

Može se zaključiti kako je dugotrajan proces stvaranja kanjona rijeke Krupe i njezinih pritoka rezultirao prirodnim osobitostima kao što su luke i sedra, a koje su bile temelj čovjekovim aktivnostima, a time i stvaranju kulturnog krajolika, ponajprije kultivacijom luka i stvaranjem suhozidnih građevina od kojih je najznačajnija Kudin most. Sve skupa rezultiralo je ambijentom koji je jedinstven u Republici Hrvatskoj i kao takav mora se zaštititi.

Stoga, na osnovi odredbi Konvencije o europskim krajobrazima, koja krajobraz definira

kao određeno područje, viđeno ljudskim okom, čija je narav rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika, a koja je proizašla iz prirodne konfiguracije i/ili ljudske aktivnosti, Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske, koji kulturni krajolik promatra kao svjedoka čovjekove nazočnosti u prostoru te Zakona o zaštiti prirode, koji pod značajnim i karakterističnim obilježjima krajobraza razumijeva dijelove prirode karakteristične za određene krajobrazne tipove ili umjetne sastavnice krajobraza koje imaju prirodnu, povijesnu, kulturnu, znanstvenu ili estetsku vrijednost, a uzimajući kriterije valorizacije krajolika elementima kao što su krajobrazna raznolikost, prepoznatljivost prostora, poželjnost vizura, doživljaj prostora, te odnosa izgrađenog i neizgrađenog prostora, koje donosi Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, smatram kako se kanjon rijeke Krupe mora staviti pod potpunu zaštitu, dok se kontaktna zona koja ima neposredan utjecaj na kanjon rijeke Krupe i njegove osobitosti mora staviti pod djelomičnu, odnosno selektivnu zaštitu.

Već su prije prepoznati pojedini elementi koji su kulturno i povijesno značajni i koji su stavljeni na listu zaštite kao nepokretna ili nematerijalna kulturna dobra. Tako su redom na nacionalnoj listi zaštite Kudin most, manastir Krupa, donji most u Kaštel Žegarskom te praksa gradnje *počivaljki*. Iznimno je važno naglasiti da se od 2018. godine na UNESCO-ovu reprezentativnom popisu nematerijalne baštine čovječanstva nalazi i tehnika suhozidne gradnje što posredno na višu razinu zaštite dovodi i Kudin most i *počivaljke*, objekte koji su građeni upravo takvom tehnikom. Iako su ti pojedini elementi krajolika zaštićeni, oni su izloženi mogućnosti devastacije jer su dio krajolika, njegov rezultat, a koji sam po sebi nije zaštićen, stoga bi bilo kakva intervencija u krajolik i/ili kanjon rijeke Krupe, koja možda ne bi izravno u planu imala intervenciju na tim konkretnim lokalitetima, zapravo posredno, mijenjajući i intervenirajući u krajolik, ugrozila, a najvjerojatnije i nepovratno uništila te zaštićene elemente kulturnog krajolika.

Iz svega prethodno navedenog, imajući na umu da je krajolik: „... rezultat kontinuiranog procesa i njegov izgled nije konačan važno je naglasiti potrebu upravljanja krajobrazom sa stajališta uravnoteženog razvoja, radi osiguranja redovite brige o krajobrazu, s ciljem vođenja i usklađenja promjena nastalih uslijed socijalnih, gospodarskih procesa i procesa u okolišu“ (Deranja Crnokić 2012: 49) te vodeći računa o važnosti integrativnog pristupa upravljanju koji bi povezao očuvanje prirodne i kulturne baštine s održivim razvojem područja (Lončar, ova studija), potrebno je oprezno pristupiti zaštiti ovog prostora stvarajući tri zone obuhvata u kojima bi vrijedio različiti stupanj zaštite, a koji bi tolerirao antropogene utjecaje koji nisu u konfliktu sa zaštitom. To se prvenstveno odnosi na dosadašnji utjecaj čovjeka čije je djelovanje i oblikovalo ovaj kulturni krajolik. Obnova poljoprivrednog korištenja luka, pravodobno obnavljanje Kudina mosta, malo i srednje stočarstvo, obnova mlinica na rijeci Krupi, održavanje prakse gradnje *počivaljki* te turistička valorizacija kulturnog krajolika koja bi poštivala mjere zaštite, poželjni su i potrebni u održivoj zaštiti kulturnog krajolika kanjona rijeke Krupe.

Iako je ova studija samo prva faza u izradi prijedloga za zaštitu i upis prostora u kategoriju kulturnog krajolika u Registar kulturnih dobara RH te njezina namjera nije definirati jasne granice obuhvata buduće zone zaštite te precizno definirati mjere zaštite za pojedine katego-

rije baštine, što će sve biti definirano u Konzervatorskoj studiji, ipak sam odlučio, na osnovi rezultata naših istraživanja, iznijeti prijedlog budućih zaštitnih radnji.

Stoga, u skladu s prirodnim, kulturnim i povijesnim osobitostima te jedinstvenim elementima predlažem:

Da se kanjon rijeke Krupe i njezinih pritoka (prvenstveno rijeke Krnjeze), od manastira i Manastirskih luka do ušća rijeke Krupe u Zrmanju, stavi pod zaštitnu zonu A koja označava potpunu zaštitu. Kanjon rijeke Krupe svjedoči o prirodnom i kulturnom međudjelovanju, a rezultat je sinergije geografskih determinantnosti i antropogenog oblikovanja iz kojih proizlazi više značajnih i jedinstvenih elemenata kulturne i prirodne baštine, primjerice Kudin most, manastir Krupa, sedrene barijere i pragovi sa slapovima, luke, osobiti toponimi, koji zajedno čine jedinstven ambijentalni kontekst kulturnog i prirodnog područja Bukovice. „Iz toga proizlazi zahtjev za izbjegavanjem unošenja novih struktura i sadržaja neprikladnih za visoko valorizirane povijesne cjeline i preporučene metode sanacije, konzervacije, restauracije, konzervatorske rekonstrukcije i prezentacije kao jedine moguće u ovoj zoni.“ (Deranja Crnokić 2012: 52).

Da se kontaktno područje zone A, prema centru naselja Golubić, zaselak Centar –Zagradine ili Za Gradinom, djelomično zaštititi kao zona B. Na tom području nalazi se više elementa kulturnog krajolika, primjerice Grčka lokva, gradina Veselinović i suhozidni međašni zid iz ranorimskog razdoblja. Ti elementi svjedoče o kontinuitetu života i korištenja prostora te su iznimno važni za širi kontekst kulturnog krajolika kanjona Krupe. „U ovoj zoni zaštite prihvatljive su prilagodbe funkcija i sadržaja nastale kao odgovor suvremenih životnih potreba, no bez bitnih fizičkih izmjena povijesnih struktura. Prihvatljive metode zaštite uz navedene u režimu potpune zaštite su ovdje konzervacija, rekonstrukcija, interpolacija, rekompozicija i integracija povijesnih struktura s novim nužnim strukturama i sadržajima.“ (Deranja Crnokić 2012: 53).

Da se katastarsko područje naselja Golubića, Krupe i Nadvode stavi pod zonu C koja bi označavala selektivnu zaštitu. To područje širi je geografski, povijesni, politički, društveni i kulturni kontekst kanjona rijeke Krupe. Postoje određeni elementi koji su vrijedan dio kulturnog krajolika, kao što je gradina Smokovac (rimskodobna Hadra) ili lokaliteti *počivaljki*, koji bi trebali biti pod zaštitom, ali zbog geografskog obuhvata prostora, snažnog antropogenog utjecaja te suvremene prisutnosti ljudi, kao realnu zaštitu bilo bi dovoljno onemogućiti intervencije u krajolik i okoliš koje bi imale neposrednog ili posrednog utjecaja na zaštitinu zonu A.

Zaključak na engleskom jeziku

Concluding remarks and recommendations for protected area management (protective actions)

Mario KATIĆ

The aim of this study was to record the state of the natural and cultural heritage for the geographical area that entails the narrow space of Krupa River Canyon, as well as the area from Velebit to river Zrmanja. The goal was to establish whether there are grounds to form recommendations for protection and preservation of this area as a cultural landscape. Based on conducted terrain-oriented reconnaissance, research expeditions, and analysis of the available archives and literature, it is concluded that there is a justification in pointing out the importance of Krupa River Canyon as well as to recommend establishing its new status as the protected cultural landscape.

Krupa Canyon area is a result of synergy (as well as interactivity) between humans and nature. Its natural features provided ways for people to settle in and form a permanent sedentary life. On the other hand, people inspired by the potential of the surroundings formed their agriculture, culture, social and religious life. By adapting to geographical aspects of the area, they affected the surrounding nature. However, they did that in a way that did not disrupt the natural course of change and continuity of its flora and fauna. Examples for this kind of coexistence are the construction of Kuda's bridge, mills, and the use of fertile soil of the Luka, that is located along the Krupa River.

Krupa River, due to its specific geomorphological terrain and karst, provided essential material for constructing the Kuda bridge as well as watermills and tuff. Without the tuff, it is highly unlikely that the Kuda bridge would be constructed in the form it has today. Its architectural design and the method of drywall construction (and the material from which it was built) places it in a series of unique examples of designing cultural heritage through natural heritage. Furthermore, as we can conclude, at least in the context of Croatia, there is no similar example of this kind of element of cultural heritage. This is the reason why Kuda's bridge is in the Register of Cultural Goods of Republic of Croatia. However, it should be emphasized that the preservation of the Kuda's Bridge depends on the broader context of the Krupa River Canyon. Kuda's Bridge was built on a specific place where the river could be bridged, but also because of the position of Golubić settlement where the people who probably built it lived. As a logical sequence of things, it can be inferred that any new intervention to any part of the Krupa River Canyon would disrupt its currently established course, and thus it would have an unprecedented impact on Kuda's Bridge.

Furthermore, near the river Krupa, there are many other significant elements of the cultural and natural landscape, such as terrain called *luka*. *Lukas* are a result of the specific flow of the river that follows geomorphological specificities of the natural landscape, they are formed fertile parts of the river's surface that created the ambiental context of the Krupa

canyon. Besides, they also served to the people of Golubić and to monks of the Krupa monastery as one of the primary ways of economy and survival in this area. *Lukas*, of which the Monasteries *lukas* and the Luka along the Kuda Bridge stand out, was, along with animal husbandry, the most abundant source of food and income for the population. Furthermore, they are the result of people's use of their natural surroundings. The importance of *lukas* is evident from the land-registry of the municipality of Golubić, dated back to the year of 1826 (map 12) that notes carefully parcelled *lukas* at Kuda's bridge. This also proves the intensive cultivation. As is the case with Kuda's bridge, any intervention in the canyon and the the Krupa river's stream would have a direct negative impact on *luka's* lands.

On the basis of the archaeological heritage that is present primarily in the context of prehistoric hillforts (especially the Smokovac, Veselinović and Trebačnik hillforts) and on the basis of cartographic material, population density and continual usage of the space from the end of prehistory has become evident throughout the Roman Empire and the Middle Ages (Jurjević and Ilkić, this study; Blaće, this study) as well as today (Mirošević, this study). Due to the geographical features of the area, that is, karst relief and the strong inscription of the canyons of the Krupa and Krnjeza rivers, in this entire period, similar or identical shaping of the economy, social and cultural life can be assumed. The vital role of the natural features that determine the way of life can also be seen in the oral traditions of this area. It can especially be seen from the traditions related to significant toponyms and localities in the Krupa Canyon. They testify to relation, communication, and bridging the population of the two shores of the Krupa River. The folklore forms that point out to positive relations between humans and/or environment are located geographically closer to settlements, where the land is richer, cultivated and used, and where communication and human presence are more frequent, while folk tales with a tragic ending are located in an area that is less known, poorer, less used and cultivated but also more inaccessible.

Even though in the context of the cultural landscape, we primarily evaluate the relation between natural and cultural heritage and its results, it is important to point out how the natural heritage of Krupa River Canyon alone has a value that demands its preservation. There are 19 waterfalls throughout the Krupa River, most of which are considered as one of the most beautiful Croatian waterfalls. Various travertine formations (such as tuffs) are created as a significant feature and a material. It is the sedimentation of tufa and the creation of draperies and barriers that result in the creation of waterfalls and a unique stream of the Krupa River. These processes are specifically protected in many national and nature parks. Any kind of intervention into the stream of Krupa river or into its form would dramatically change the canyon and its structure, and irreversibly damage sedimentation of the tuff that was formed in the last thousand years. Because of its long formation and existence, tufa is also one of the most important sources of data for the reconstruction of conditions that were prevalent during the paleoenvironment (Lončar, this study).

It can be concluded that the long process of creating the canyon of the Krupa River and its confluence resulted in natural features such as *lukas* and tuffs, which were the basis of human activities, thus creating a cultural landscape. This was done by cultivating *lukas* and creating drywall structures, the most important of which is the Kuda Bridge. All this result-

ed in a unique environment in the Republic of Croatia and as such, it must be preserved and protected.

Thus, on the basis of the European Landscape Convention of the Council of Europe regulations (which defines landscape as specific area visible to the human eye, whose nature is a result of mutual activity of natural and human factors, and that came from natural configuration or human activity), Act on the Protection and Preservation of Cultural Goods of Republic of Croatia (which defines cultural landscape as witness of human presence in an area), and by the Nature Protection Act (which entails, under significant and characteristic features of the landscape, parts of nature characteristic of certain landscape types or artificial components of landscapes that have natural, historical, cultural, scientific or aesthetic value) and taking into account the criteria of valorization of the landscapes (by elements such as landscape diversity, recognizability of the space, desirability of visitors, experience of the space, and the relationship between the built and unbuilt space) enacted by Act on the Protection and Preservation of Cultural Goods of Republic of Croatia, I consider that the Krupa canyon must be placed under complete protection. In addition, the contact zone which has a direct impact on the Krupa canyon and its peculiarities must be placed under partial or selective protection.

Some culturally and historically significant elements have been recognized in the past. Kuda's bridge, Krupa monastery, lower bridge in Kaštel Žegarski and the practice of marking the resting places with the deceased – *mirila*, are already in the Register of Cultural Goods of Croatia. It is extremely important to point out that, since 2018, the technique of dry stone-wall building was added to UNESCO's list of the immaterial heritage of humankind. As Kuda's bridge and *mirila* were built with this technique, they automatically belong to that list.

Even though these elements are protected, they are exposed to the possibility of devastation because they are a part of the unprotected landscape. Due to that, any intervention into the landscape as well as (or) into Krupa River Canyon (that would probably not have a direct intervention at those localities) would indirectly jeopardize and probably irreversibly destroy it.

The landscape is: "... the result of a continuous process with its non-finite appearance, as it is important to emphasize the need to manage the landscape from the standpoint of a balanced development in order to ensure regular care of the landscape and to manage and adjust to changes resulting from social, economic and environmental processes" (Deranja Crnokić 2012: 49). In addition, an integrative approach to management is an important factor to link the conservation of natural and cultural heritage with the sustainable development of the area (Lončar, this study). There is a need for a cautious approach to the protection of this area by creating three zones of coverage in which a varying degree of protection would tolerate anthropogenic impacts that do not conflict with protection. This primarily includes the human's influence that shaped this cultural landscape as well as restoration of agricultural use of *lukas*, timely renovation of the Kuda Bridge, small and medium livestock breeding, restoration of mills on the Krupa River, maintenance of *mirila* practices and tourist valorization of the cultural landscape are desirable and necessary in the sustainable

protection of the cultural landscape of the Krupa River Canyon.

Although this study is only the first stage in drafting proposals for the protection and registration of space in the category of cultural landscape in the Register of Cultural Goods of Croatia, the intention of this study is not to define clear boundaries for the future protection zones, nor to precisely define protection measures for individual categories of heritage, which will all be defined in the Conservation Study. However, I decided, based on the results of our research, to propose future safeguards (protective actions).

Recommendations:

Placing Krupa River Canyon and its tributaries - from the monastery to the firth of river Krupa in Zrmanja - under protection zone A (the complete protection). Krupa River Canyon testifies to the natural and cultural interaction and is the result of synergy of geographical determinants and anthropogenic design, resulting in more significant and unique elements of cultural and natural heritage, such as Kuda Bridge, Krupa Monastery, *lukas* travertine barriers and rapids with waterfalls which together form the unique ambient context of the cultural and natural area of Bukovica. "This implies the requirement to avoid introducing new structures and contents unsuitable for highly valorized historic sites and recommendations for methods of remediation, conservation, restoration, conservation reconstruction and presentation as the only possible ones in this zone." (Deranja Crnokić 2012: 52)

Partial protection of Contact area of zone A towards the centre of Golubić, and settlement Centar-Zagradine (or Za Gradinom) as zone B. On that area, there are various elements of the cultural landscape, such as Grčka lokva, gradina Veselinović and dry-wall from Early Roman period. These elements witness the continuity of life and the usage of space, and they are crucial for the wider context of the cultural landscape for the Krupa Canyon. "In this zone of protection, adaptations of functions and content created in response to contemporary life needs are acceptable, but without significant physical alterations to historic structures. Acceptable methods of protection, in addition to those listed in the full protection regime, are conservation, reconstruction, interpolation, recomposition, and integration of historic structures with new necessary structures and contents." (Deranja Crnokić 2012: 53)

Placement of land-registered area of Golubić settlement, as well as Krupa and Nadvoda into zone C, in a selective protection. The area is within a wider geographical, historical, political, social, and cultural context of Krupa River Canyon. There are specific elements that are a valuable part of the cultural landscape, such as Smokovac fort (or Hadra from the Roma period) or localities of *mirila* that should be protected and preserved. Due to geographical position of this space, strong anthropogenic influence, and modern human presence, it would be enough to prevent interventions into the landscape and the environment that would have a direct or indirect impact on protection zone A.

Literatura

- ABRAMIĆ, M., COLNAGO, A., 1909: Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, Band XII, Wien, 13–112.
- ALACHEVICH, D., 1879: Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *BASD*, II, Split, 10–12, 28–29, 39–42.
- ANNONYMUS, 2016: *Prirodna i kulturna bogatstva područja Novigradskog i Karinskog mora*. Eko Zadar, Zadar, 1–40.
- AZO Agencija za zaštitu okoliša, 2015: *Kartiranje i procjena ekosustava i njihovih usluga u Hrvatskoj*.
- BATOVIĆ, Š., 2004 [1977]: *U osvit povijesti, Zbornik odabranih radova, Opera selecta II*, Matica Hrvatska, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 2005: *Liburnska kultura*, Matica Hrvatska, Zadar.
- CATTANEO, A., CORREGGIARI, A., LANGONE, L., TRINCARDI, F., 2003: The late-Holocene Gargano subaqueous delta, Adriatic shelf: Sediment pathways and supply fluctuations, *Marine Geology*, 193, 61–91.
- CHURCH, J. A., WHITE, N. J., COLEMAN, R., LAMBECK, K., MITROVICA, J. X., 2004: Estimates of the regional distribution of sea level rise over the 1950–2000 period, *Journal of Climate*, 17 (13), 2609–2625.
- COLNAGO, A.; Keil, J., 1905: Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, Band VIII, Wien, 32–60.
- CORREGGIARI, A., ROVERI, M., TRINCARDI, F., 1996: Late Pleistocene and Holocene evolution of the North Adriatic Sea, *Il Quaternario*, 9 (2), 697–704.
- ČAČE, S., 1985: *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- ČAČE, S., 2007: Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria* 5, Zadar, 39–82.
- ĆURKOVIĆ, M., PREDOVAN, J., JURJEVIĆ, M., 2010: *Bukovica i Ravni kotari, vodič kroz kulturnu baštinu*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- ĆURKOVIĆ, M., MANENICA, H., 2016: *Kule i utvrde Ravnih kotara*, Arheološki muzej Zadar i Zavičajni muzej Benkovac, Zadar-Benkovac.
- DERANJA CRNOKIĆ, A., 2012: *Valorizacija i zaštita ruralne graditeljske baštine Konavala*, neobjavljeni magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, B., 2015: *Krajolik kao kulturno naslijeđe: Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika hrvatske*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb.

- FAIVRE, S., FOUACHE, E., KOVAČIĆ, V., GLUŠĆEVIĆ, S., 2010: Geomorphological and archaeological indicators of Croatian shoreline evolution in the last two thousand years, *GeoActa*, Special Publication, 3, 125–133.
- GLAVIČIĆ, M., 1993: Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31 (18), Zadar, 97–119.
- GOVORČIN, D. P., JURAČIĆ, M., HORVATINČIĆ, N., ONOFRI, V., 2001: Holocene sedimentation in the Soline Channel (Mljet Lakes, Adriatic Sea), *Natura Croatica*, 10 (4), 247–258.
- HEAD, L., 2001: *Key Issues in Environmental Change, Cultural Landscapes and Environmental Change*, Arnold, London, New York.
- HORVATINČIĆ, N., KRAJCAR BRONIĆ, I., OBELIĆ, B., 2003: Differences in the ^{14}C age, $\delta^{13}\text{C}$ i $\delta^{18}\text{O}$ of the Holocene tufa and speleothems in the Dinaric karst, *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 193, 139–157.
- ILAKOVAC, B., 1982: *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zadar – Zagreb, pp. 279.
- ILIJANIĆ, N., MIKO, S., HASAN, O., BAKRAČ, K., HAJEK-TADESSE, V., BANAK, A., 2013: The Holocene paleolimnology of Lake Vrana (Biograd) and implications to its formation. u: *Knjiga sažetaka 3. znanstveni skup Geologija kvartara u Hrvatskoj s međunarodnim sudjelovanjem*, HAZU i Geološki zavod Slovenije, Zagreb.
- ILKIĆ, M., 2017: Numizmatički nalazi s područja Ljupča, u: *Župa Ljubuč – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, urednici Josip Faričić, Jerolim Lenkić, Sveučilište u Zadru i župa sv. Martina u Ljupču, Zadar, 152–181.
- ILKIĆ, M., ČELHAR, M., 2017: South-Liburnian pre-imperial numismatic finds from Southern Italy and Sicily, *XV International Numismatic Congress Taormina 2015 Proceedings Volume I*, ed. Maria Caccamo Caltabiano, Roma – Messina, 489–492.
- ILKIĆ, M., ŠEŠELJ, L., 2017: Noviji nalazi grčko-ilirskog novca s područja sjeverne Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110-1, Split, 281–302.
- JAKŠIĆ, N., 2000: *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- JURAČIĆ, M., PROHIĆ, E., 1991: Mineralogy, Sources of particles, and sedimentation in the Krka River Estuary (Croatia). *Geološki vjesnik*, 44, 195–200.
- KALE, J., 2016: Kako dematerijalizirati kamen? Vodnjanski poučak. *Histria*, 6, 161–184.
- KALE, J., 2018: Koliko je obvezujući čl. 15. UNESCO-ove Konvencije o zaštiti nematerijalne baštine? U: *Upravljanje s kulturno dediščino: od vrednotenja do interpretacije*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, 49–68.
- KIRCH, P. V., 2005: Archaeology and global change: The Holocene Record, *Annual Review of Environment and Resources*, 30, 409–440.
- KORENČIĆ, M., 1979: *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, JAZU, Zagreb.
- KOS, L., 1987: Bukovica i Ravni kotari, Historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje, u: *Benkovački kraj kroz vjekove*, zbornik 1, ur. Medini, J., Petricioli, I., Pekić, M., Narodni list, Novinsko-izdavačka djelatnost, Benkovac, 65–82.
- KOZLIČIĆ, M., BRALIĆ, A., 2012: *Stanovništvo kraljevine Dalmacije prema službenim*

- izračunima i popisima 1828.-1857. godine*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- LONČAR, N., 2012: *Isotopic composition of the speleothems from the eastern Adriatic islands caves as an indicator of palaeoenvironmental changes*. PhD thesis, University of Zagreb.
- MAGAŠ, D., 2013: *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Meridijani, Zadar.
- MAŽURAN, I., 2006: *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb.
- MILETIĆ, Ž., 2004: O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria*, 4, Zadar, 7–21.
- Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću*, XIV. Dalmacija, C. KR. središnja statistička komisija, Beč, 1908.
- PERIČIĆ, Š., 2006: Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u 19. stoljeću, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, 569–596.
- RIMAC, M., 2012: *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, dio 3: Gornji kotar, Državni arhiv Zadar, Zadar.
- RUBINIĆ, J., 2014: *Vodni režim Vranskog jezera u Dalmaciji i klimatski utjecaj*, doktorski rad, Sveučilište u Rijeci, Građevinski fakultet.
- ROGLIĆ, J., 1967: Prilog poznavanju reljefa jadranskog priobalskog dna. *Rad JAZU*, 345, 39–54.
- SPAHO, F.; ALIČIĆ, A., 2007: *Opširni popis kliškog sandžakata iz 1550. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 20–22.
- SRDOČ, D. HORVATINČIĆ, N., OBELIĆ, B., KRAJCAR, I., SLIEPČEVIĆ, A., 1985: Procesi taloženja kalcita u krškim vodama s posebnim osvrtom na Plitvička jezera (Calcite Deposition Processes in Karstwaters with Special Emphasis on the Plitvice Lakes, Yugoslavia) (English Abstract); *Carsus Jugoslaviae (Krš Jugoslavije)*, 11/4–6, 101–204.
- UGLEŠIĆ, A., GUSAR, K., 2014: Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja Crkvine u Pakoštanima (2006.–2012.), *Glagoljica i glagoljaštvo u Biogradskom kraju*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu, Biograd – Zadar, 221–234.
- ŠEGOTA, T., 1968: Morska razina u holocenu i mlađem dijelu Würma. *Geografski glasnik*, 30, 15–39.
- ŠIKIĆ, Z., 2007: *Plan upravljanja Nacionalnim parkom Plitvička jezera*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb.
- VESELINOVIĆ, J., 2010: *Golubić (Obrovački) kroz vjekove i danas*, vlastita naklada, Golubić.
- VRKIĆ, Š., 2015: Novi nalazi rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia Adriatica* 8/2014, Zadar, 101–122.
- VUČIĆ, J., 2006: Vrana – Sv. Katarina (templarska gradina), *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, 319–321.
- WUNSAM, S., Schmidt, R., Müller, J., 1999: Holocene lake development of two Dalmatian lagoons (Malo and Veliko Jezero, Isle of Mljet) in respect to changes in Adriatic sea level and climate., *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 146, 251–281.

Arhivski izvori

- Dissegno topografico della Montagna Veneta detta la Morlacca, Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar. Mape Grimani, HR-DAZD-6, 245.
- Elenco delle Mappe catastali esistenti nell'Archivio Reale di statio compilate nell'anno 1830, Comune di Crupa, Državni arhiv u Zadru, Uprava katastarskih izmjera, HR-DAZD-382, 28.
- Elenco delle Mappe catastali esistenti nell'Archivio Reale di statio compilate nell'anno 1830, Comune di Golubich, Državni arhiv u Zadru, Uprava katastarskih izmjera, HR-DAZD-382, 80.
- Elenco delle Mappe catastali esistenti nell'Archivio Reale di statio compilate nell'anno 1830, Comune di Xegar, Državni arhiv u Zadru, Uprava katastarskih izmjera, HR-DAZD-382, 245.
- Estratto della rendita censibile del catasto stabile, risultante in evasione dei reclami Comunali dietro decisione dell'Eccelso I. R. Governo, Comune di Xegar, Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, 1849., HR-DAST-152, 410.
- Operato dell'Estimo censuario del Comune di Xegar Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, 1844., HR-DAST-152, kutija 753.
- Topografico del Contado di Zara, Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar. Mape Grimani, HR-DAZD-6, 511.

Elektronički izvori

- URL 1, Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), MAPIRE, <https://mapire.eu/en/map/cadastral/?layers=osm%2C3%2C4&bbox=1765118.8709941716%2C5494328.5637149485%2C1773063.5446215621%2C5497194.952275642>
- URL 2, Dalmatia (1851–1854) - Second military survey of the Habsburg Empire, MAPIRE, The Historical Map Portal, <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-dalmatia/>, 11. lipnja 2018.
- URL 3, The Third Military Survey (1869-1887), MAPIRE, The Historical Map Portal, <http://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000>, 11. lipnja 2018.
- URL 4, Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie 1:75 000, 29 XIV Knin und Ervenik 1911, Mapster, Old maps of Poland and Central Europe, <http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11792747>, 12. lipnja 2018.
- URL 5, https://www.dzs.hr/naselja_i_stanovnistvo_Republike_Hrvatske_1857.-2001.

Popis karti, slika, tablica i grafikona

- Karta 1.   Prostor istraživanja
- Karta 2.   Širi prostor istraživanja
- Karta 3.   Topografska karta s naznačenim položajima lokaliteta (M 1 : 25 000, izvor: <https://geoportal.dgu.hr/>)
- Karta 4.   Manastir Krupa na katastarskoj mapi Habsburškog Carstva 1827.
- Karta 5.   Područje istraživanja
- Karta 6.   Istraživani prostor na karti Gornjeg zadarskog okruga, 1709. Izvor: Topografico del Contado di Zara, Državni arhiv u Zadru
- Karta 7.   Istraživani prostor na topografskoj karti Obrovca, oko 1750. Izvor: Dissegno topografico della Montagna Veneta detta la Morlacca, Državni arhiv u Zadru
- Karta 8.   Katastarska općina Žegar – isječak uz rijeku Zrmanju u središnjem dijelu k. o., prostor Žegarskog polja, 1826.
- Karta 9.   Katastarska općina Žegar – isječak uz rijeku Krupu (jedna od luka), 1826.
- Karta 10.   Katastarska općina Krupa – isječak uz rijeku Krupu, Manastirska luka s prikazom manastirskih građevina, 1826.
- Karta 11.   Katastarska općina Golubić – isječak uz rijeku Krupu, 1826.
- Karta 12.   Katastarska općina Golubić – isječak uz rijeku Krupu, 1826.
- Karta 13.   Topografska karta franciskanske izmjere istraživanog područja, oko 1850.
- Karta 14.   Istraživano područje oko Kudina mosta
- Karta 15.   Topografska karta francijozefinske izmjere istraživanog područja, 1869. – 1887.
- Karta 16.   Istraživano područje oko Kudina mosta
- Karta 17.   Istraživano područje na topografskoj karti iz 1911.
-
- Sl. 1.   Zračna snimka Veselinovića gradine (Maja Grgurić)
- Sl. 2.   Zračna snimka Grčke lokve
- Sl. 3.   Odnos Gradine Veselinovića i Grčke lokve (Maja Grgurić)
- Sl. 4.   Satelitska snimka međašnog zida u Golubiću u odnosu na Gradinu Veselinovića (preuzeto: Š. VRKIĆ, 2015, 108, Sl. 5)
- Sl. 5.   Zračne snimke gradine Smokovac (Maja Grgurić)
- Sl. 6.   Zračne snimke gradine Smokovac (Maja Grgurić)
- Sl. 7.   Ostatci podzida nekadašnje komunikacije uz današnji makadamski put koji vodi prema gradini Smokovac (Marina Jurjević)
- Sl. 8.   Nalazi ulomaka krovnih opeka i keramičkih posuda s gradine Smokovac (Mato Ilkić)
- Sl. 9.   Nalazi ulomaka krovnih opeka i keramičkih posuda s gradine Smokovac (Mato Ilkić)
- Sl. 10.   Odnos gradine Trebačnik, Ćosine gradine i Gradinice (Mato Ilkić)
- Sl. 11.   Zračni snimak gradine Trebačnik (Maja Grgurić)

- Sl. 12. Površinski nalazi keramike s gradine Trebačnik (Mato Ilkić)
- Sl. 13. Zračna snimka i detalj bedema Ćosine gradine s vidljivim recentnim suhozidnim nadogradnjama (Maja Grgurić)
- Sl. 14. Zračna snimka i detalj bedema Ćosine gradine s vidljivim recentnim suhozidnim nadogradnjama (Maja Grgurić)
- Sl. 15. Ulomci keramike s Ćosine gradine (Marina Jurjević)
- Sl. 16. Pogled s jugoistoka i sjeverozapada na ostatke objekta kružne osnove (Marina Jurjević)
- Sl. 17. Pogled s jugoistoka i sjeverozapada na ostatke objekta kružne osnove (Marina Jurjević)
- Sl. 18. Pogled s uzvišenja Nosak na Ćosinu gradinu i gradinu Trebačnik (Marina Jurjević)
- Sl. 19. Zračna snimka Gradinice u Nadvodama (Maja Grgurić)
- Sl. 20. Ulomci keramike s Gradinice u Nadvodama (Marina Jurjević)
- Sl. 21. Zračna snimka Ćudića gromile na Ćosinoj glavici (Maja Grgurić)
- Sl. 22. Pogled na grobni humak na Ćosinoj glavici s istoka (Marina Jurjević)
- Sl. 23. Grobna raka unutar grobnog humka na Ćosinoj glavici (Marina Jurjević)
- Sl. 24. Rijeka Krnjeza (Marin Ćurković)
- Sl. 25. Kula u Žegar (Marin Ćurković)
- Slika 26. Kanjon rijeke Krupe. Sedre, Kudin most i Luka (Jadran Kale)
- Slika 27. Kanjon rijeke Krupe. Sedre, Kudin most i Luka (Jadran Kale)
- Slika 28. Kanjon rijeke Krupe. Sedre, Kudin most i Luka (Jadran Kale)
- Slika 29. Kudin most (Jadran Kale)
-
- Tablica 1. Površine kategorija korištenja zemljišta u Žegar (1709.) i k. o. Žegar (1844., 1900.) u ha
- Tablica 2. Kretanje broja stoke u Žegar (1709.) i k. o. Žegar (1844. i 1900.)
- Tablica 3. Ukupan broj stanovnika prema vjeroispovijesti i domaćinstvima za općine Golubić, Krupa i Žegar 1830. godine
- Tablica 4. Ukupan broj stanovnika prema spolu, vjeroispovijesti i materinskom jeziku 1900. godine
- Tablica 5. Ukupan broj stanovnika prema vjeroispovijesti 1991., 2001. i 2011.

Grafikon 1. Ukupno kretanje broja stanovnika po naseljima u razdoblju od 1857. do 2011. godine

